VERLIES NIET DE MOED

Verlies niet de moed

HELLA DE JONGE

BOEK EN DVD

VERLIES NIET DE MOED

EERDER VERSCHENEN VAN HELLA DE JONGE

BIJ DE BEZIGE BIJ

Los van de wereld (2006)

Spring (2012)

VERLIES NIET DE MOED

HELLA DE JONGE

2015

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

Copyright © 2015 Hella de Jonge
Eerste druk april 2015
Tweede druk april 2015
Derde druk september 2015
Productie en vormgeving Paul Roos
Foto voorzijde omslag Maria Austria, Henk Jonker
Foto auteur Bert Nienhuis
Druk Bariet, Steenwijk

ISBN 978 90 234 9366 2
NUR 301

www.helladejonge.nl
www.debezigebij.nl

Laat vreugde winnen van verdriet

HELLA EN FREEK

VOOR ALLE KLEINKINDEREN

Mei 2013

'Wat praat je raar...'

Ik had me voorgenomen mijn negenentachtigjarige vader elke dag te bellen. Zijn stem klonk nasaal.

'Gisteren liep ik tijdens mijn wandelingetje over het Amstelveld, waar mijn vader vroeger met zijn marktstal stond. Ik zag niet dat er een stoeptegel los lag en viel plat voorover op mijn gezicht. Kon niet meer op tijd mijn handen vooruitsteken.'

'Hoe gaat het nu?' vroeg ik bezorgd.

'Ik ben recht op mijn neus terechtgekomen en nu heb ik twee blauwe ogen.'

'Kwam je uit het café?'

'Mag ik doen wat ik wil?' zei hij kortaf. 'Er was niemand die me hielp.'

'Ben je naar de dokter gegaan?'

'Nee, ik zit alleen. Oud zijn is niet leuk.'

Onze telefoongesprekken hadden vaak een onbevredigend verloop. Eenrichtingsverkeer. Veel geven, weinig terugkrijgen. Maar ik was eraan begonnen in navolging van mijn man F., die de afgelopen tweeënhalf jaar twee keer per week zijn vijfennegentigjarige moeder had bezocht in de geriatrische inrichting bij ons in de buurt.

Zijn langzaam dementerende moeder zat in haar eigen wereld gevangen. F. kreeg niet veel meer terug dan gemopper: 'Ga je nu alweer weg?'

Het deerde hem niet. De regelmaat bevrijdde hem juist van de last van het verwijt.

Voordat je de inrichting kon betreden, moest je een enkele keer buiten voor de automatische glazen deuren wachten, omdat ze door de portier geblokkeerd waren. In de hal duwde een bejaarde tevergeefs met zijn heup tegen het glas en moest je blijven staan tot hij door twee verzorgers met zachte hand werd weggeleid. De liftdeur ging vanzelf open en bracht je automatisch op de eerste verdieping. Twee stappen verder schoof een glazen deur open naar een loopbrug en sloot zich weer achter je. Onlangs was hier een bewoonster bekneld geraakt met een lelijke hoofdwond tot gevolg. Toen de automatische opening werd stopgezet om verdere ongelukken te voorkomen, hoopten bewoners zich op voor een dichte deur. De paniek die hieruit voortkwam deed de leiding besluiten toch maar weer voor automatisch te kiezen.

Bloembakken met asters hingen aan de balustrade. Onder de loopbrug was een binnenplaatsje. Daar liep een vrouw met een beer in haar armen. Ze stootte erbarmelijk kindergehuil uit. Mijn

schoonmoeder klaagde: 'Dat mens loopt de hele dag rondjes. Ik kan nooit eens even rustig buiten op een stoel zitten. Ik word er helemaal gek van.'

De inrichting behoorde volgens onafhankelijk onderzoek tot de vijf beste van Nederland. De mate van vrijheid van de bewoners werd geroemd. Ze waren ingedeeld in leefstijlgroepen met de bedoeling gelijkgestemden de tijd die hun nog restte in eigen sfeer te laten doorbrengen. Mijn schoonmoeder hoorde bij wat de verzorging algauw *Gooise vrouwen* was gaan noemen, hoewel er tussen de zes dames ook een man rondscharrelde. Voor hem hoefde de buitendeur maar op een kier te staan of hij schuifelde naar voren om te zien of hij ertussenuit kon knijpen. Zijn jas had hij al aan.

'Nee, meneer De Bruin, we moeten nog even wachten,' zei een verzorgster betuttelend en versperde hem de weg.

'Ik wil naar huis,' zei hij, waarop zij geduldig antwoordde: 'Dit is uw huis, meneer De Bruin.'

'Ha, mam!'

F. legde ter begroeting een hand op haar arm met de bijna zichtbare botten. Ze zat met kaarsrechte rug aan tafel te midden van de anderen. Mijn schoonmoeder voelde zich helemaal niet op haar gemak hier. Ze was geen *Gooise* dame, ze kwam uit Groningen. Ze hadden haar beter kunnen indelen bij de *christelijke* leefstijl. Daar zou muziek gedraaid worden waar ze wel van hield. Tot haar ergernis werd op haar afdeling regelmatig Jordaans repertoire gedraaid. *'Oh Johnny, zing een liedje voor mij alleen.'*
Een drietal dames hing in een rolstoel en werd gevoerd. Aan hen ging de muziek voorbij. Mijn schoonmoeder schoof het bord, waarop nog wat korrels hagelslag lagen, van zich af. Haar achten-

zestigjarige zoon veegde haar mond schoon met zijn zakdoek. Terwijl de anderen nog zaten te eten, stond ze op en zei ze overdreven luid: 'Ik wil naar mijn kamer.'

In de gang rook je de penetrante lucht van urine en schoonmaakmiddel. Het maakte me verdrietig. Bozig duwde ze haar rollator tegen de hiel van F., die voor haar deur wachtte. Haar kamer deed ze uit voorzorg op slot. De sleutel hing om haar nek. Ze keek argwanend om zich heen: waar was meneer De Bruin? Op de tast zocht ze naar het sleutelgat en opende de deur. Ze zag bijna niets meer, wat haar wereld nog kleiner maakte.

We hielpen mijn schoonmoeder in haar stoel, ze had zich mogen omringen met wat eigen meubilair. Een opgewekte stagiaire bracht een kopje thee.

Samen bekeken we wat foto's. Ze wreef moeizaam met haar vingers over een portretje van een baby.

'Mijn zesde achterkleinkind,' zei ze aangedaan. 'Ik heb deze kleine schat nog nooit gezien.'

We wilden weten van welk kleinkind de baby was. Of het een jongen was of een meisje en hoe het heette. Ze wist het niet. Ze vroeg hoe het met onze kleindochter ging. Dat zij ziek was, dat was ze niet vergeten. Het hield haar kennelijk enorm bezig.

'Hoe heet die kleine schat ook alweer?' Ze begon te huilen.

'Maggie, mam.'

Ze leed zichtbaar mee met ons kleine meisje, dat met een ernstige hartafwijking geboren was. Ze wilde iets doen voor de kleine Maggie en haar moeder, Roos. Wat er werkelijk aan de hand was, drong niet meer tot haar door. Ze droeg het leed van iedereen op haar schouders. Ze kon alleen nog maar ontroostbaar huilen, de hele dag, en niemand kon haar kalmeren. Ze voelde zich buitengesloten.

‘Maar hoe moet dat nou? Moet ze weer geopereerd?’ jammerde ze.

‘Maak jij je nou maar geen zorgen, mam,’ zei F., terwijl hij haar liefdevol over haar schouders wreef. ‘Jij kunt hier niets voor haar betekenen. Niet klagen, maar dragen en vragen om kracht.’ Ontroerend hoe F. het protestants-christelijke cliché over zijn lippen liet komen. Het verbaasde me.

‘Ik wil haar iets geven,’ zei ze tegen hem. ‘Waar heb ik nou weer mijn portemonnee?’

Het plotseling zelf opgeroepen probleem overviel haar. Ze wilde zich aan de rollator, die niet op de rem stond, optrekken en F. kon haar ternauwernood opvangen. De portemonnee lag gewoon op tafel.

‘We zullen voor kleine Maggie van jouw geld een kleurboek kopen. Ze is dol op kleuren, is altijd vrolijk en houdt van grapjes.’

Mijn schoonmoeder werd wat rustiger. We zoenden haar op haar voorhoofd en ze klampte zich vast aan de arm van haar zoon.

‘Ach, de tweeling…’ Ze trok hem naar zich toe. Haar nagels klemden zich in zijn vel. ‘Twee jongetjes. Na drie dagen dood. Je vader had veel verdriet. Toch wilde hij zelf de rouwdienst leiden. We hebben er daarna niet veel meer over gesproken,’ fluisterde ze bijna onhoorbaar.

‘Een van mijn kinderen heeft ook een kind verloren,’ mompelde ze alsof wij al niet meer in de kamer waren. Ze raakte verward en begon kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen door elkaar te halen.

Voorzichtig haalde F. haar verkrampte hand van zijn pols. ‘We komen morgen weer terug, mam.’ We sloten de deur achter ons.

In de auto op de terugweg was F. stil, maar niet treurig, misschien wel tevreden. Hij had zijn plicht gedaan.

Na tweeënhalf jaar onbegrepen lijden, door pillen die haar niet beter maakten, verzwakte ze in hoog tempo op haar door onze onvolprezen zorg toebedeelde waterbed. We smeekten het begeleidend personeel haar medicatie te staken. Dat was wat ons ten slotte restte: verzet tegen die overdosis pillen. Weggekwijnd is ze gestorven, haar sleutel om haar nek, de twee trouwringen om haar vinger. De laatste woorden die ik van haar hoorde, waren: dode baby.

Het was me opgevallen dat de regelmatige gang naar zijn moeder F. goed had gedaan.

Het had hem niet alleen bevrijd van zorgen, maar tevens van schuld. Hoe wrang haar einde ook geweest was, hij kon haar laten gaan. Het loslaten.

Vanuit Frankrijk, waar wij lange tijd van het jaar vertoefden, begon ik mijn vader dagelijks te bellen. De afstand maakte het op de een of andere manier eenvoudiger om een conversatie te beginnen. In de drieënzestig jaar dat ik leefde, had ik eigenlijk nooit een zinnig woord met hem gewisseld. Ieder samenzijn resulteerde in spanning.

Zijn hele leven had hij zich afgeschermd of laten afschermen voor mij. Het leek wel of we aan weerskanten van een ondoordringbare wal stonden.

Vroeger meed ik hem soms voor langere tijd, vol verlangen dat er een opening zou komen. Na maanden trok ik dan weer richting ouderlijk huis, in de hoop dat we elkaar na zo'n afkoelingsperiode zouden begrijpen. Meestal vergeefs.

In zijn riante huis in het Gooi, hangend in zijn Eames-stoel, waarin niemand anders dan hij mocht zitten, benen op het voe-

tenbankje, nog geen zestig jaar oud, handen op zijn opgezwollen buik, bestond hij het bij zo'n terugkeer eens tegen mij te beweren: 'Ik ben de aartsvader.'

Verbijsterd over zoveel gebrek aan empathie had ik hem aangestaard.

Dat jongetje uit de Amsterdamse Jodenbuurt, zoon van een marktkoopman in bretels en scheermesjes die nauwelijks in staat was om voor zijn gezin de kost te verdienen, lag daar zelfgenoegzaam te midden van zijn verworvenheden.

Waarom kon ik op dat moment geen respect voor mijn vader opbrengen, maar slechts lachen en huilen tegelijkertijd? Waarom veranderde er nooit wat in zijn houding? Werd het voor hem niet eens tijd om op voet van gelijkheid met zijn volwassen dochter in gesprek te gaan? Het was duidelijk dat ik wel weer een paar jaar weg kon blijven.

'Wat voor weer is het bij jullie?' vroeg ik staande op het terras. Er scheerde een buizerd over de treurwilgen die meebewogen met de wind. De toppen van de bergen waren in wolken gehuld.

'Het regent bij ons,' was zijn antwoord.

'Hier niet.'

Met de telefoon aan mijn oor zag ik mijn vader voor me. Zittend achter zijn computer. Handen op het toetsenbord, bril op het puntje van zijn neus. Negenentachtig jaar. Vervuld van de verhalen waarin hijzelf de hoofdrol speelt, tikte hij erop los. Words in Windows.

'Ik heb de titel voor mijn nieuwe boek. Ik ben eruit.'

'Hoe gaat het heten?'

'Onbegonnen werk.'

Verder reikte ons gesprek niet de eerste keer.

Het had iets aandoenlijks.

Ik bleef bellen. Iedere dag rond elf uur.

'Ik lig nog in bed,' prevelde hij op een keer met radeloze stem.

'Voel je je niet goed?'

'Ik heb vreselijke nachtmerries.'

'Waarover?'

'De oorlog. Ze komen me halen. Er staat een man met een strop, die me een zak over mijn hoofd wil trekken.'

'Zou je je niet aankleden? Het is elf uur.'

'Wanneer kom je langs?'

'Ik zit in Frankrijk.'

'O ja, dat was ik vergeten. Ik vergeet alles en je wilt niet weten hoe dat voelt. Het is heel griezelig. Ik ben mijn stem kwijt.'

'Je klinkt anders prima. Heb je gedronken gisteravond?'

'Eén glaasje, maar dat moet ik niet meer doen. Daar krijg ik die nachtmerries van.'

'Doe het dan ook niet meer. Kom op, kleed je aan.'

De gesprekken werden vertrouwder. De muur werd steen voor steen afgebroken.

'Volgende week ben ik weer terug in Nederland,' zei ik, 'en dan kom ik bij je langs. Waar ben je mee bezig?'

'Schrijven.'

'Mail het me.'

'Nee, kom maar langs, dan laat ik je het lezen.'

Al tien jaar is hij bezig aan een boek. Vijftienhonderd pagina's heeft hij inmiddels bij elkaar geschreven. Daar wilde hij een selectie uit maken, maar dat viel hem zwaar.

E.Asser. Een koperen naamplaatje iets boven zijn brievenbus. Ik stond voor zijn huisdeur. Nog altijd wat onwennig. Ik had hier nooit gewoond. Mijn moeder ook niet meer. Tenminste niet hier beneden.

Hij woonde er alweer een jaar. Alleen. Af en toe in de weekeinden hield zijn vijfentwintig jaar jongere vriendin hem gezelschap.

Dit was hetzelfde portiek als van zijn vorige woning, twee etages hoger. Op de linker deurpost zaten drie bellen boven elkaar. De middelste was van mijn ouders geweest.

Toen mijn moeder nog leefde, stonden we daar op een keer samen in de keuken. Onvast op een trapje graaide ze tussen pakjes thee. Ze draaide haar hoofd schuin naar beneden en ik zag dat het wit om haar grijze pupillen gelig was.

'Ik weet zeker dat ik die rooibos heb,' had ze met een gekwelde uitdrukking op haar bleke gelaat voor zich uit gemompeld, terwijl haar handen mechanisch doorgingen met zoeken naar de thee voor mij. Ik stelde niet voor of ik haar misschien kon helpen zoeken, stond alleen maar verwonderd te kijken naar wat de tijd met haar gedaan had.

'Ik kan niet meer,' treurde ze.

Waarom deed ik niets?

Behoedzaam, zich stevig aan het trapje vasthoudend, was ze op haar sloffen de treden af gestapt. Er viel geen woord meer. Ik had haar laten staan, oud en eenzaam. Zij, mijn moeder. Ik, haar volwassen dochter.

Een paar dagen later heeft ze een hartaanval gekregen. Het leek of ze die middag voorvoeld had dat het ons afscheid was. Zoals ze vaker dingen voorzag. Zo had ze in januari 1943 feilloos in de gaten dat de Duitsers van plan waren de psychiatrische inrichting, waar zij en Eli werkten, te ontruimen.

Dat voorgevoel was een familietrekje. Haar halfbroer, de wereldberoemde paragnost Gerard Croiset, schoot de politie over de hele wereld te hulp, als die er niet meer uitkwam bij de verblijfplaats van een vermist persoon. Mijn vader had een ijzeren vertrouwen in haar gave. Maar ik kon er niet tegen, omdat ze alleen negatieve gebeurtenissen voorzag.

Misschien dat ze tijdens het zoeken naar de thee nog wat had willen zeggen, me had willen toevertrouwen dat tante Ro, de zuster van haar moeder, een doos achtergelaten had die wel eens de sleutel kon zijn tot ons in geheimen gehulde familiedrama.

Mijn moeder had tante Ro gehaat, maar ik heb nooit begrepen waarom. Had ze niet juist alle reden haar dankbaar te zijn? Na tantes dood had ze haar spullen uit het bejaardenhuis opgehaald. Ik heb nooit geweten dat tante zoveel bewaard had en ook mijn moeder heeft het waarschijnlijk verbaasd.

In het ziekenhuis had mijn moeder na een hartstilstand en reanimatie nog een paar dagen aan slangen, infusen en meetapparatuur gevangen gelegen. Toen ik aan haar bed stond, rolde ze met haar ogen en probeerde zich op te richten. Werd ze gekweld door geheimen die ze zou meenemen in haar graf? Het leek of ze nog iets tegen me wilde zeggen. Over haar moeder misschien of hoe haar opa eruitzag. Hoe liefdevol hij haar, bij gebrek aan een vader, had opgevoed. Over zijn vrienden. Dat hij in Engeland geboren was als Abraham Mulder en terug in Nederland zijn naam wijzigde in Miller. Diamantslijper werd. Zaken die ik pas later te weten kwam.

Maar ze slaakte nog slechts een zucht en een uur later is ze gestorven.

Mijn moeder, Eva Asser-Croiset, had na de verhuizing uit het Gooi de bovenwoning in Amsterdam-Zuid smaakvol ingericht. Fris, modern. Een hoekige rode, lange bank. Een lage, glazen salontafel die ze nooit zou hebben gekocht in de tijd dat wij klein waren. Crèmekleurig wollig tapijt en smetteloos witte gordijnen.

Acht jaar na haar dood wilde mijn vader verhuizen, weg uit de herinnering aan haar. Op achtentachtigjarige leeftijd een nieuw leven beginnen. Zonder trappen. Met medeneming van de rode bank, de glazen tafel, de witte gordijnen en de portretten van al die familieleden die er niet meer waren.

Gedurende die verhuizing werd hij door paniek bevangen. Hij wist zich geen raad met een verhuisdoos vol documenten en foto's die niet zijn eigen familie betroffen. In zijn onmachtige woede wilde hij hem het liefst bij het vuilnis donderen. Die doos. Die wonderdoos.

De voordeur ging open. Mijn vader verscheen met een enorme pleister op zijn neus.

'Wat is er met jou gebeurd?'

Hij liep langzaam voor mij uit naar de kamer.

'Ik zat op dat krukje,' hij wees naar het voetenbankje van zijn heilige Eames-stoel, 'en ben in slaap gevallen en voorover op de hoek van de glazen tafel terechtgekomen. Verder herinner ik me niet veel meer.'

Hij ging pontificaal voor me staan om meer medelijden op te wekken.

'Ik bloedde als een rund.'

'Heb je op het noodbelletje gedrukt?'

'Dat ben ik al weken kwijt. Het was alleen maar bloed. Gelukkig wist ik nog wel waar de pleisters lagen.'

‘Was je buiten westen?’

‘Er is een stuk dat ik me niet meer herinner. De dokter is wel langs geweest en kon niets afwijkends constateren. Ik ben gezond volgens hem, maar dat zegt hij altijd.’

‘Doe je nou die rottafel weg?’

Hij bleef stil, liep naar zijn computer en zei: ‘Ik moet je iets laten zien.’ Hij drukte op een toets en op het scherm verscheen in sierlijke letters: *25 Oktober Rebecca Valentin-van West wordt honderd jaar.*

‘Wie is Rebecca Valentin-van West nou weer?’

‘Mijn nichtje, ze wordt honderd.’

‘Heb jij een nicht? Daar heb je me nooit iets over verteld. Ik weet niet beter dan dat er geen familie meer was door de oorlog. Leg uit!’

‘Zij is de dochter van een broer van mijn moeder.’

‘Dat mag je nog een keer zeggen.’

‘Zij is de dochter van een broer van mijn moeder, Levi van West. Rebecca heette net als mijn zusje. Kijk, 25 oktober. Twee dagen eerder zou mijn zusje vierentachtig geworden zijn. Mijn moeder was ook op 23 oktober jarig. Dubbel feest thuis. Veel te eten hadden we niet, maar op die dag waren er altijd bolussen. Ik was acht jaar ouder. Toen ze elf werd, heb ik voor haar en mijn moeder een versje in het poëziealbum geschreven. Op 23 oktober 1941.’

Hij liep naar de la van het dressoir en trok behoedzaam aan twee knopjes een smal laatje open.

‘De secretaire van Eef,’ zei hij op plechtige toon. Het viel me op dat hij haar naam noemde.

Hij verbleekte. Onthutst hield hij een met kraaltjes geborduurde grijze zijden lap omhoog.

'Wat is er?'

'Het is weg.'

'Wat bedoel je?'

'Het poëziealbum. Dat lag hier.'

'Wie heeft dat gedaan?'

'Weet ik niet.'

Hij keek verdwaasd om zich heen.

'Misschien heb je het ergens anders neergelegd.'

Ik nam hem bij zijn arm en leidde hem naar zijn stoel. Opeens kreeg ik medelijden. Hij had er nooit iets over gezegd, niet één keer had ik op 23 oktober te horen gekregen: dit is de geboortedag van zowel mijn moeder als van mijn zusje. Hij had gezwegen. Doorgeleefd met een voor de kinderziel onbegrijpelijke boosaardigheid.

Soms kwam hij dronken thuis. Liet zich waar ik bij stond achterover op het bed ploffen en mijn moeder, die er net zo verloren bij stond als ik, moest de broek van zijn benen trekken.

'Die Rebecca is dus een volle nicht van je. Waarom heb je daar nooit over gesproken?'

'Ze was met een niet-Jood getrouwd. Dat was een doodzonde, dus daar ging je niet mee om. Valentin heette die man. Jaren geleden is hij met zijn auto het kanaal in gereden. Ik weet het fijne er niet van. Een triest verhaal.'

'Heb je haar ooit teruggezien?'

'Ja, niet zo lang geleden heb ik haar ontmoet. Ze was naar een uitvoering in het Paroolтheater gekomen, waar liedjes van mij gezongen werden.'

'Herkende je haar?'

‘Nee, natuurlijk niet. Het was een heel oud, klein, mager vrouwtje. Ze had net zo’n neus als mijn moeder. “Als ik honderd word,” had ze gezegd, “nodig ik je uit. Je hebt als kind nog bij me op schoot gezeten.” We schelen negen jaar.’

‘Waarom vertel je me dit nu pas? Zullen we er samen heen gaan?’

‘Graag, want zulke uitstapjes kan ik niet meer alleen.’

‘Waar is het?’

‘Ergens in Uithoorn.’

Door hem elke dag te bellen, kwamen we stapje voor stapje dichter tot elkaar.

‘Hoe is het weer? Hoe voel je je?’ begon ik steevast ons gesprek.

‘Voel me alleen. Er komt nooit iemand langs.’

Mijn inspanningen konden zijn dagen blijkbaar niet vullen. Dat had ik bij mijn schoonmoeder al ervaren: het is nooit genoeg!

Wel werd de ontvangst steeds aangenamer als ik bij hem langsging. Ik stond niet langer nerveus te wachten als ik had aangebeld, maar verheugde me op zijn traag schuifelende tred.

‘Ben ik oud geworden?’ vroeg hij kwajongensachtig.

Hij ging in het halletje voor de spiegel staan en krulde zijn snor met duim en wijsvinger zoals ik van hem kende.

‘Pap, je ziet er prima uit.’

‘Dat zegt iedereen, maar ik voel dat niet zo. Mijn stem is weg. Mijn ogen tranen. Ik kan de bel nauwelijks horen. Het is net of er een ander mens in me kruipt.’

In de keuken scharrelde hij traag aan het aanrecht, zijn rug gekromd. Hij pakte een lapje en veegde kruimels op een bord. Nooit had ik mijn vader vroeger zo toegewijd zien schoonmaken. Mijn

moeder lapte, zij was de huishoudster. Was dit een eerbetoon aan haar? Hij noemde haar naam zelden.

Goed van je, pap. Dat deed mama altijd, dacht ik, maar ik zei het niet. Zwijgend wreef hij met het lapje langs de rand van de fruitmand en zei: 'Ik heb mijn yoghurtje net op.'

Iedere dag kraakte hij een paar walnoten, pelde een banaantje, sneed dat keurig in plakjes en strooide muesli over de verzamelde ingrediënten. Dit had zijn vrouw altijd voor hem gedaan. Hij neuriede in zichzelf.

Deze keer had ik me voorgenomen te vragen of ik hem kon helpen bij het afmaken van zijn boek, waaraan hij inmiddels tien jaar elke dag sleutelde. Ik vond het tragisch om te zien hoe hij op zijn negentigste niet meer in staat was dat te volbrengen. Hij was zijn hele leven niet anders gewend geweest, iedere dag weer, schrijven.

'Fijn dat je er bent,' zei hij, 'waar gaan we zitten?' Hij keek naar zijn bureau, maar uit gewoonte nam ik plaats aan de eettafel.

De klok sloeg één uur.

'Heb ik je dat ooit verteld over die klok? Onze Little Ben. Symbool van de vrijheid. Hij heeft vele stormen doorstaan. Het is een lang verhaal. Toen ik hier ging wonen, liep hij achter. Ik wilde hem zelf repareren.'

En weer noemde hij de naam van mijn moeder niet, terwijl het haar erfstuk was, uit Engeland. Van haar grootvader.

Ineens was ik niet meer zo geïnteresseerd in zijn verhaal. Ik was hier om mijn vraag te stellen. Onrustig liep ik naar de schoorsteenmantel en liet mijn hand over de gewelfde houten ombouw van de klok glijden.

'Toen ik de achterkant eindelijk met een schroevendraaier geopend had,' vervolgde hij, 'pakte ik de diamantslijpersloep van Abraham Miller erbij.'

Moeizaam stond hij op, kwam naast me staan, pakte de loep die naast de klok lag en klemde die voor zijn oog.

'Die gebruikte tante Ro bij het lezen van de krant,' zei ik, 'hoe kom je aan dat ding?'

Hij negeerde mijn vraag, duwde de loep steviger tegen zijn oogkas en trok een grimas.

'Zo deden ze dat, die diamantslijpers.'

Het ergerde me om te zien hoe lichtvaardig hij zich de bezittingen van anderen toegeëigend had.

'En weet je wat ik daar binnenin tussen al die radertjes zag staan?' Weer keek hij me plagerig aan, de loep voor zijn oog.

'Made in Germany!'

Ik maakte gebruikte van de stilte die viel. 'Hoe zou je het vinden om je boek samen met mij verder af te schrijven?' vroeg ik aarzelend, mijn blik gericht op een vlek op de vloer. Een reactie bleef uit.

'Je komt er toch niet uit? Ik heb het gevoel dat ik je ergens doorheen kan helpen. Bijvoorbeeld door samen naar de interviews te kijken die mama en jij voor het Shoa-project van Steven Spielberg hebben gegeven. Ik zal ze op dvd laten omzetten. Wie weet komen we op die manier dichter tot elkaar. We zouden jouw verhalen en de mijne door elkaar kunnen weven. Nu kan het nog.'

Ik keek op en zag hem piekeren. Zijn werk? Uit handen geven? Dat nooit!

Zou hij op dit moment aan mijn moeder denken? De bewaakster van zijn oeuvre. 'Nooit uit handen geven, Eli,' hoor ik haar nog zeggen.

'Ik moet boodschappen doen en heb over een halfuur een afspraak,' zei hij. 'Ik ben moe. Ik zal erover nadenken. Ik laat het je zo snel mogelijk weten.'

Hij legde de loep terug naast de klok.

'Ik hoor het wel,' zei ik, 'denk erover na. Het kan vast heel bijzonder worden. Vader en dochter. Volgende week zie je me weer.'

Voor ik de autodeur opendeed, keek ik even om en zag hoe hij gekromd in het portiek stond. Ik zwaaide.

Hij liet me meer en meer toe en ik kreeg stukje bij beetje door waarom hij grote delen van zijn leven verzwegen had.

Ik belde hem en vroeg: 'En heb je erover nagedacht om met mij aan de slag te gaan?'

Het bleef stil aan de andere kant.

'En?' drong ik aan.

'Ik ben in de war. Je zus heeft het poëziealbum uit het laatje meegenomen. Ik leg haar net neer.'

'Heb je dat toegestaan? Je had het toch aan Roos cadeau gegeven toen ze trouwde.'

'Ik weet het niet meer. Alsjeblieft, laat zitten. Ik hou van al mijn kinderen evenveel,' zei hij bits. Die zin kende ik. Houden van klonk uit zijn mond voor mij heel vreemd. Pijnlijk omdat hij iets beweerde wat hij nog nooit had waargemaakt. Het werd me steeds duidelijker dat de oorlog zijn vermogen om te kunnen houden van gebroken had. Ik besefte dat het zinloos was te verlangen naar liefde van hem.

'Ik zit net achter mijn computer, midden in een zin. Ik weet eindelijk hoe ik mijn boek ga opzetten. Ik deel het in in episodes. Ik ben eruit.'

Blijkbaar had hij me niet nodig. Ik veranderde van onderwerp: 'Hoe heette de vader van Rebecca van West ook alweer? Lehman?'

'Nee, Levi. Mijn moeder had wel een broer die Lehman heet-

te. Ze kwam uit een heel groot gezin. Zo arm als de ratten. Acht broers, drie zussen.

Anne, zo heette mijn moeder, was de jongste. Zij is in een weeshuis opgegroeid omdat er geen geld genoeg was om haar thuis groot te brengen. Ik heb daar nog een fotootje van.'

De woorden begonnen uit zijn mond te rollen.

'Die families woonden boven op elkaar in de Jodenbuurt. Anne had een zuster, Lies, die met Simon Abrahams getrouwd was. Die hadden geld. Oom Simon had een bedrijf dat karren verhandelde: "Dan hoef ik ze tenminste niet te duwen," kan ik me herinneren dat hij zei, "laat de rest van de familie maar duwen, met hun handel."'

Mijn vader was gefascineerd door mensen die geslaagd waren in het leven. Die geld hadden.

'Dat heb ik nooit eerder gehoord,' zei ik, 'dat je een rijke oom had en dat je moeder in een weeshuis zat terwijl haar vader en moeder nog leefden?'

'Ja, dat begrijp ik ook niet helemaal. Ik denk dat ik me schaamde voor hun armoe. Dat spijt me nu. Ze zijn allemaal niet meer teruggekomen. Geen van allen. Alleen Rebecca, de dochter van Lehman, die dook dus pas geleden op.'

Ik voelde dat er in korte tijd een andere relatie tussen mijn vader en mij aan het ontstaan was.

In 2006 schreef ik in *Los van de wereld:*

4 mei 1970.

'Ga de kamer uit! Naar boven! Zonder eten, weg.'

Ik wist meestal niet wat ik misdaan had, maar ik kon ver-

dwijnen. Had ik door zijn grapjes heen gepraat? Was ik te onrustig geweest?

'Je kan naar beneden komen als je sorry hebt gezegd.'

Sorry, sorry voor alles wat ik niet gedaan heb. Ik was de hond met de staart tussen zijn poten.

Op 4 mei was er altijd ruzie en die liep op naarmate de dag vorderde. Krijsende stemmen door het huis. Ik probeerde eraan te ontkomen. Ik kroop in een hoekje, het alkoofje in de werkkamer van mijn vader. Ik staarde over het Binnen IJ, hopelijk dat die gruwelijke spanning zou verdwijnen.

Ook al woonde ik niet meer thuis, toch voelde ik me elk jaar verplicht om die dag bij mijn ouders te zijn. Er was bovendien een vreemde aantrekkingskracht om samen met hen te lijden. Hun verdriet te delen. Maar troosten kon ik ze niet.

Op 4 mei om acht uur kwam ieder jaar weer alle ellende bij elkaar. In twee minuten stilte. Eén seconde voor je tante. Eén seconde voor je oom. Eén seconde voor je oma.

Zo vulde ik 120 seconden in.

Weer zat ik ineengekropen in dat hoekje, zelfs nu ik niet thuis woonde, een beetje naar de boten op het Binnen IJ te turen. Ik stopte mijn vingers in mijn oren om het geschreeuw uit de woonkamer niet te hoeven horen.

'Waar ben je? Kom naar beneden! Zit je in de werkkamer van je vader? Hoe durf je! Zeg sorry.'

Het werd me te veel. Ik woonde niet meer in dit huis. Eigenlijk woonde ik nergens. Ik had wel een vriend.

Ik rende naar buiten, iets voor achten. Precies om acht uur stond ik op het Centraal Station. Mensen liepen gewoon door. Links. Rechts. Nauwelijks stilte. Een heel grote

stationsklok, met heel grote zwarte wijzers. Een telefooncel. Ik kon gewoon bewegen om acht uur. Ik pakte de telefoon en belde mijn vriend, die bij zijn moeder was. Tik-tik, seconden gingen door. Eén voor mijn oma. Eén voor mijn moeder. Eén voor mijn vader.
'Hallo,' de stem van mijn vriend. Tranen rolden over mijn wangen. Eén traan voor mijn tante. Eén traan voor mijn oom. Eén traan voor mijn oma.
'Waar ben je?'
'Op het Centraal Station.'
De zwarte wijzer tikte verder.
'Ik ben bij mijn ouders weggelopen.'
Mensen gingen weer lopen, de twee minuten waren voorbij, treinen zetten zich in beweging.
'Pak de trein en kom naar me toe.'
Het was chaos in mijn hoofd. Ik had mijn ouders laten zitten met al hun ellende, ik voelde me schuldig.
Schuldig dat ik ergens naartoe zou gaan waar het beter was, schuldig dat ik ze zou verraden.
Ik nam de trein naar mijn geliefde. Naar die warme witte coltrui, naar die zalige handen die mij konden troosten. Naar mijn vriend, die mijn verdriet van mijn wangen kon aflikken. Bij hem zou ik me veilig voelen.
Ik kwam bij zijn familie als een verward fladderend vogeltje. Hij nam me in zijn armen, maar liet me weer los en zette me midden in de kamer bij zijn moeder. Er lag een groot donker damasten kleed over de tafel. Daar stonden koekjes. Overal koekjes. Hier werd aan 4 mei gedacht met koekjes. Mijn moeder haatte damasten kleden. Ik moest eruit.

Ik rende naar buiten. Weg. Geen zelfgebakken koekjes alstublieft, mevrouw. Ik lust geen gezelligheid. Ik stik. Mijn vriend kwam me achterna, pakte me stevig beet en nam me mee naar Amsterdam, waar hij woonde. Met de trein. Ik hield van hem, hij was lief, we zeiden niet veel. We begrepen elkaar niet. We voelden aan elkaar, zoenden en probeerden elkaar zo te begrijpen.

Op 4 mei 2013 las ik dit fragment voor in het kader van Theater na de Dam en had er voor die gelegenheid het volgende bij geschreven:

In november 2012 overleed mijn schoonmoeder op zesennegentigjarige leeftijd in een geriatrische inrichting. Boos op het leven, boos op zichzelf. Ze zag niets meer. Kon geen koekjes meer bakken. Was het indertijd tot haar doorgedrongen dat haar zoon een Joods meisje de kamer mee binnen nam op 4 mei? Haar broers waren NSB'ers. Een liep in uniform rond. De ander schreef artikelen in foute krantjes. Of was ze nog te veel bezig met de dood van haar man een jaar eerder? Een dominee. Een lieve man, te jong gestorven, haar steun en toeverlaat.
We hebben het nooit kunnen uitspreken.

Mijn moeder is inmiddels tien jaar dood. Bevrijd van het aardse leven. Kent geen angsten meer.
Voor mijn negentigjarige vader wordt de last die hij meedraagt steeds zwaarder. Toch kijkt hij vanonder zijn alpinopet guitig omhoog. Zijn snor is vlassig. De wandelstok tikt

op de stenen tegels. Tik. Tik. Iedere stap is er één. We zijn op weg naar het Rosa Spierhuis, een bejaardenhuis voor kunstenaars. Er blijkt een kamer vrijgekomen te zijn. Hij zou daar op korte termijn zijn intrek kunnen nemen. Maar wil hij wel of wil hij niet?

We zitten in de ruime hal te wachten. Hij probeert zijn stok aan de rugleuning van de stoel te hangen. Onhandig slaat hij ermee tegen mijn kuit. Tik. Er volgt geen verontschuldiging. Het doet geen pijn. Nu niet. Niets doet meer pijn. Zijn stem niet, zijn stok niet. Ik hoef niet meer bang te zijn. Mijn handen rusten op de tafel. Mijn oren staan open.
De directrice buigt zich, na een uitleg over waar en wanneer hij op de kamer terechtkan, in afwachting van zijn reactie, vriendelijk naar hem over.
'Sorry, maar ik ga nooit meer naar een gesticht. Ik heb namelijk negen maanden in een psychiatrische inrichting gewerkt tijdens de oorlog. Mijn vrouw en ik hebben daar ondergedoken gezeten. Daar zouden we veilig zijn. Daar zouden de Duitsers niet komen. De patiënten zouden er met rust gelaten worden. Ik was leerling-verpleger. Ik heb met een mongool in mijn armen rondgelopen.'
Zijn woorden stokten. Hij keek om zich heen. Er waren wat bewoners de ruime hal binnengeschuifeld. Ze keken naar mijn vader en luisterden aandachtig.
'Mijn vrouw, Eva heette ze, was mooi en wijs. Zij had door dat de Duitsers wel degelijk zouden komen. "We moeten hier weg, Eli, vluchten." "Nee Eef, dat doen ze niet, ze laten ons met rust, dat hebben ze gezegd." Maar zij wist zeker dat

het niet waar was. We hebben de hele nacht gepraat. Mijn beste vriend Remi...'

Weer stokte zijn stem. Ik begon me zorgen te maken over hoe dit af ging lopen. Mijn vader vervolgde: 'Remi wilde niet vluchten. "Je laat de patiënten niet aan hun lot over," vond hij. "Ik ga met ze mee." De conversatie liep hoog op. Eef hield vol: "Ik ga ervandoor."

We hebben die hele nacht niet geslapen. Vannacht heb ik ook niet geslapen. Alles ging door mijn hoofd. Remi, mijn vriend, heeft zijn hart gevolgd. Ik heb Eef gevolgd. Aan de voorkant kwamen de Duitsers binnen. Wij zijn aan de achterkant weggevlucht, over de sloot gesprongen en de weilanden in gerend. Sinds kort weet ik wat er werkelijk met de patiënten gebeurd is. Die zijn al in de trein vergast. De Duitsers wilden geen vuile handen maken. Hadden geen zin in geschreeuw. Ik ga niet naar het gesticht.'

Hij keek op. De directrice verschoof haar stoel. Pakte zijn arm en zei: 'Het is hier veilig, meneer Asser.'

Weer had hij alle aandacht naar zich toe weten te trekken. Met die oorlog, die verdomde oorlog. Iedereen zat of stond er lamgeslagen bij. Natuurlijk, zijn verhaal was dramatisch, ook bij mij drongen zich tranen op. Het was het beste voor hem om hier zijn intrek te nemen, maar konden we hem hier wel achterlaten?

'Ik ga niet naar het gesticht,' waren zijn laatste woorden. De directrice knikte ons begrijpend toe.

Op de terugweg zei ik: 'Pap, dat kun je niet maken, dat hoor je niet zo tegen de directrice te zeggen. Zij kan er niets aan doen wat jij hebt meegemaakt. Het personeel werkt daar

heel hard en is lief voor de bewoners. De oorlog is voorbij. Het is geen gesticht. Denk erover na. Je zal het er goed hebben. Bedenk wel, dit is je kans. Als jij niet gaat, komt er voor jou een ander.'

Ik zette hem bij zijn huis af. De autodeur sloeg hij met een klap dicht. De wandelstok tikte op de stoep. Ik wachtte tot hij de sleutel in het slot draaide en de voordeur zich achter hem sloot.

De beslissing om niet naar het Rosa Spierhuis te gaan was alweer ruim een jaar geleden.

Mijn vaders stok hing roerloos aan de kapstok in de gang. Zijn bureau stond nog op dezelfde plaats. Het lapje voor de schoonmaak lag uitgeknepen op de aanrechtrand. De huishouding bleef hij zelf doen.

Zijn agenda was sindsdien goed gevuld. Mannen die er om verschillende redenen belang bij hadden, hielden de eens zo beroemde schrijver in de gaten en hielpen met een praatje of een dienst. Onbezoldigde mantelzorgers. Er was een man die zijn pinpasnummer kende voor de boodschappen. Een man die hem door de computerperikelen loodste. Een man die zijn schrijfsels op een externe schijf opsloeg. Een man die zijn geldzaken controleerde. Een man die een invalideparkeerplaats voor hem had geregeld en hem naar zijn stamkroeg reed in ruil voor regelmatig gebruik van de auto. En een vrouw die hem mee uitnam en lief voor hem zorgde.

Wat mijn vader van mij verwachtte was me niet duidelijk. Hij wilde dat ik regelmatig langskwam, maar als ik er was had hij geen tijd voor me. Dan was hij te moe of kwam een van die vrienden op bezoek en moest ik maken dat ik wegkwam.

Intussen was ik hem elke dag blijven bellen. Als hij niet opnam, probeerde ik het een uur later weer, in de hoop dat hij niet gevallen was en hulpbehoevend op de grond lag.

'Gisteravond om elf uur ging de bel. Er stond een vreemde vrouw voor de deur, die zei dat ze de bovenbuurvrouw was. Haar kat was van het balkon gevallen en of ze hem even uit mijn tuin mocht oprapen.'

'Heb je haar binnengelaten?'

'Natuurlijk.'

'Pap, wil je daar wel mee uitkijken, je moet niet voor iedereen de deur opendoen, je woont op een benedenverdieping in Amsterdam-Zuid. Je bent oud en kwetsbaar.'

'Maak je geen zorgen. Ik red me wel.'

'Heb je het poëziealbum al terug?' vroeg ik.

'Waarom wil je dat weten?'

'Omdat je zo in de war was de laatste keer. Het is van Roos. Gegeven toen ze trouwde, dat was nogal een vertoning. Roos wist zich geen raad met een huilende opa en diens verhaal over zijn zusje en de oorlog. Iedereen was in feeststemming. En nu wil jij het poëziealbum per se terug. Waarom?'

Gewichtig poneerde hij: 'Ik heb het haar gegeven, omdat Roos mijn eerste kleinkind was dat ging trouwen.'

'En ook omdat ze Rebecca heette? Of ben je vergeten dat we haar naar jouw zusje vernoemd hebben?'

Het bleef stil aan de andere kant van de lijn.

'Was je dat vergeten?'

'Het is samen met een fotootje het enige wat ik nog van mijn zusje bezit en dat wilde ik terughebben.'

'Maar hoe kwam je eraan? Ik heb het nooit eerder gezien, zat het in die doos van tante Ro?'

‘Ik weet het niet.’

‘Hoe komt het dat het nu niet meer in de la ligt?’

‘Ik weet het echt niet, en laat me nu in godsnaam met rust. Ik sta me te scheren en ik moet naar de wc.’

Het gesprek werd ongemakkelijk, moest ik doorgaan en een ruzie riskeren of maar weer over me heen laten lopen? Ik koos voor de confrontatie.

‘Roos is beschuldigd van diefstal van het poëziealbum. Dat weet je best. Terwijl jij het haar hebt gegeven.’

‘Wie heeft haar dan beschuldigd?’ vroeg hij gespeeld onnozel.

‘Dat weet je best. Net zo goed als ik beschuldigd ben van het stelen van de bezittingen van tante Ro. Hoe is het toch mogelijk dat we zelfs over deze dierbare zaken nog oorlog voeren. Houdt het dan nooit op?’ beet ik hem in tranen toe.

Ik had er genoeg van. Wat had het voor zin deze onderwerpen aan te roeren? Alles wat hem bedreigde, wimpelde hij af met: hiervoor ben ik te moe en te oud. Toch wilde ik het gesprek niet zomaar afbreken en hem in verwarring achterlaten.

‘Maggie komt straks uit het ziekenhuis.’ En omdat hij niet direct reageerde, voegde ik eraan toe: ‘Je achterkleindochter.’

‘O ja, hoe is het met haar?’

‘Ze is voor de tiende keer geopereerd, maar ze blijft vrolijk. Het is een dapper grietje.’

Waar kwam dat poëziealbum opeens vandaan? Pas sinds het huwelijk van mijn dochter wist ik van het bestaan, maar had er toen nauwelijks aandacht aan besteed.

Mijn vader was nog één keer naar zijn ouderlijk huis teruggekeerd nadat de Duitsers de rest van het gezin hadden opgepakt,

en was er, ondanks dat het verboden was, naar binnen gegaan. Had hij het toen meegenomen om het later, voor ze naar 'Het Apeldoornsche Bosch' vluchtten, aan tante Ro toe te vertrouwen? Mijn vragen bleven onbeantwoord omdat hij het naar eigen zeggen niet meer wist.

Niet meer weten. Vergeten. Dat maakte het zo ingewikkeld om tot hem door te dringen. Wanneer was iets werkelijk waar en wanneer fantaseerde hij? Alles om aan de onverdraaglijke waarheid te ontsnappen? Tijdens de verhuizing werd hij door nachtmerries bezocht. Dat was de reden geweest waarom hij tante Ro's verhuisdoos had willen weggooien. Hij had mij in wanhoop gebeld om de 'spullen' op te halen. Dat was hij kennelijk vergeten.

Er restten nog zoveel vragen.

Had hij ooit samen met mijn moeder in die doos gekeken? Had zij toen het afscheidsbriefje van haar moeder Lientje gezien met de laatste woorden: 'Verlies niet de moed'?

Had het poëziealbum daar misschien ook tussen gezeten? Hadden ze het apart gelegd en waren ze er nooit over begonnen omdat het te pijnlijk was?

Ik moest een andere vorm vinden dan samen schrijven. Schrijven was zijn monopolie, dat zou hij nooit prijsgeven.

Toen de dozen, die ik vier jaar geleden voor weggooien had behoed, bij ons in de gang gestald waren, durfde ik er in eerste instantie niet in te kijken. De oorlog zat erin, daar was ik bang voor. Het was F. geweest die ontdekte dat er veel handgeschreven brieven van mijn overgrootvader uit Westerbork en Bergen-Belsen tussen zaten. Hij liet me ze zien en lezen. Het verleden werd

aanraakbaar. Mijn handen graaiden tussen foto's van mijn oma, van mijn overgrootvader, veel van mijn tante en mijn ouders. Ik raakte eraan verslingerd. Iedere vrije minuut dook ik in de doos om weer een geheim te ontsluieren of voor een nieuwe verrassing te worden gesteld.

Zo kwam ik erachter dat de familie Miller in tegenstelling tot de Assers geen armoede had gekend en dat overgrootvader Miller in Londen geboren was, deel uitmaakte van een komisch duo, Carel & Carels simultane duettisten, en zich later in socialistische kringen bewoog. Dat bleek uit een handgeschreven brief uit 1937 waarin Henri Polak, zijn collega bij de diamantslijpersbond, waarschuwde voor antisemitisme. Tevens stelde ik vast dat tante Ro en haar zuster Lientje geprobeerd hadden hun vader, Abraham Miller, uit Westerbork vrij te krijgen op grond van zijn Engelse nationaliteit, wat ze niet gelukt was.

Ontroerend vond ik de brief van de bekende socialist Sam de Wolff, die als medekampbewoner beschreef hoe de oude man in Bergen-Belsen na een hartaanval 'kalm en rustig' gestorven was. De brief was gericht aan tante Ro. Sam de Wolff was haar baas geweest. Door de vele foto's waar die twee samen op stonden, kreeg ik het vermoeden dat Ro heimelijk verliefd was op Sam.

Op een van de negatieven zag ik mijn moeder Eva, een dapper, mooi, klein meisje op schoot bij haar indrukwekkende moeder Lientje. Waarschijnlijk was ze een ongewenst kind. Lientje, nog geen twintig, die in kunstenaarskringen verkeerde, had zich door de vijfentwintig jaar oudere acteur Hijman Croiset laten verleiden. Hijman was anarchist. Hij had al meerdere kinderen bij verschillende vrouwen en geloofde niet in een wettelijk huwelijk. Grootvader Miller dwong Croiset echter met Lientje te trouwen.

Het verleden had me te pakken en ik begon me er verder in te verdiepen. Maar het was niet alleen míjn verleden, het was de geschiedenis van mijn hele familie. Ik wilde de doos onder geen enkele voorwaarde in mijn bezit houden. Omdat er vele brieven vanuit kamp Westerbork geschreven waren, leek het mij het beste dat ze daar in het archief zouden worden opgenomen. Op mijn voorstel daartoe werd positief gereageerd en enkele weken later bracht ik de doos naar Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Daar zou men alles scannen en me vervolgens bellen over wat ermee ging gebeuren.

Na twee maanden kwam er een enthousiast telefoontje uit Westerbork van de directeur, die vertelde dat er een uniek levensverhaal was achtergelaten. De talrijke brieven, foto's en documenten, met boekhoudkundige precisie op volgorde bewaard, leverden een vrij compleet beeld op van een familie. Hij stelde meteen maar voor er een expositie aan te wijden.

Ik was verbluft. Tranen stonden in mijn ogen. Mijn gedachten gingen naar tante Ro, die moedige vrouw. Voor niets en niemand bang.

Ik had nooit begrepen waarom zij in Amsterdam achter had kunnen blijven. Toen uit de papieren was gebleken dat ze bij de Joodsche Raad had gewerkt, was ik daar erg van geschrokken, al was het niet aan mij om daarover te oordelen.

Door zonder de verplichte ster op haar jas door Amsterdam te lopen, had ze haar leven gewaagd. Ze had tientallen pakketjes naar Westerbork gestuurd om haar ouders te onderhouden. Voor mij bleef ze een heldin.

Ik vertelde de directeur dat mijn tante vijfentwintig jaar eerder, kort voor haar dood, bij het Joods Historisch Museum te horen

ETIKET
INHOUD
ERKENDE
VERHUIZERS
VERHUISDOOS
VERVANGINGSWAARDE
EMC

194
the

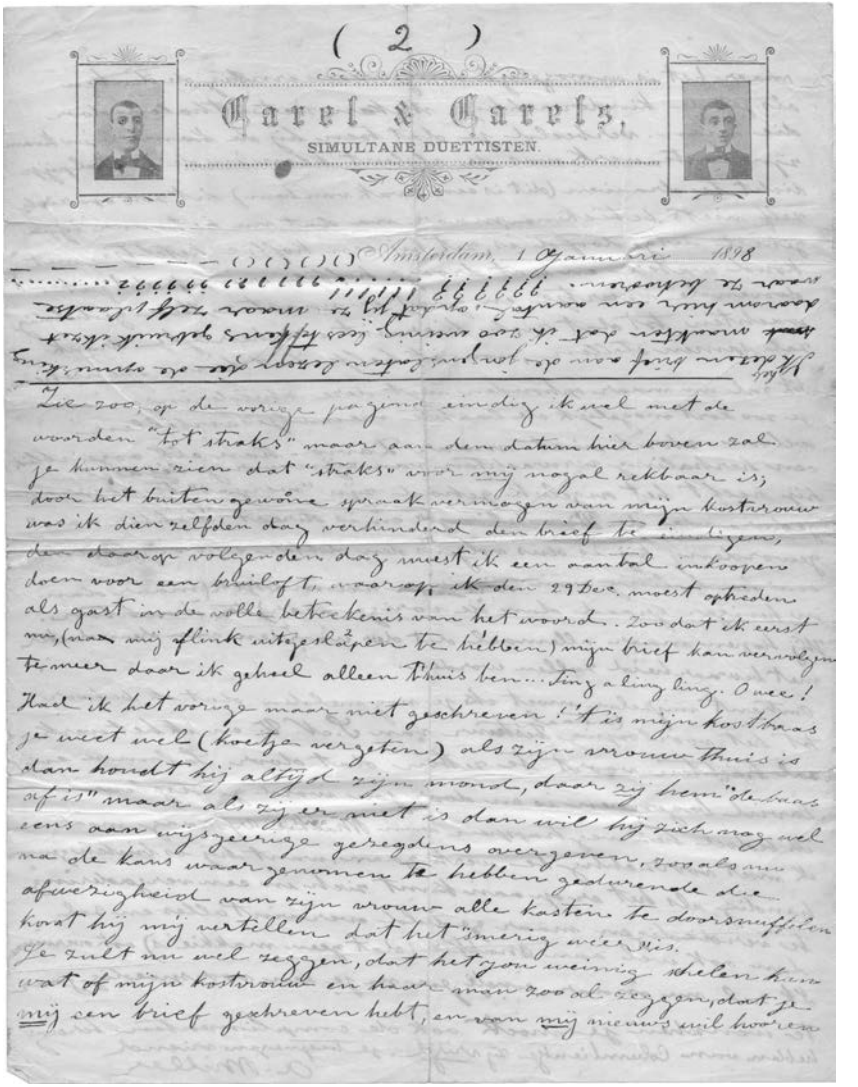

(2)

Carel & Carels,

SIMULTANE DUETTISTEN.

Amsterdam, 1 Januari 1898

Ik heb dezen brief aan de jongen laten lezen die de opmerking maakten dat ik zoo weinig leesteffens gebruik ik zet daarom hier een aantal, opdat hij ze maar zelf plaatse waar ze behooren. 999999 11111 99999 99999 .....

Zie zoo, op de vorige pagina eindig ik wel met de woorden "tot straks" maar aan den datum hier boven zal je kunnen zien dat "straks" voor mij nogal rekbaar is; door het buitengewone spraak vermogen van mijn kostvrouw was ik dien zelfden dag verhinderd den brief te eindigen, den daarop volgenden dag moest ik een aantal inkoopen doen voor een bruiloft, waarop ik den 29 Dec. moest optreden als gast in de volle beteekenis van het woord. Zoo dat ik eerst nu, (na mij flink uitgeslapen te hebben) mijn brief kan vervolgen te meer daar ik geheel alleen thuis ben... Ling a ling ling. O wee! Had ik het vorige maar niet geschreven! 't is mijn kostbaas je weet wel (koetje vergeten) als zijn vrouw thuis is dan houdt hij altijd zijn mond, daar zij hem "de baas af is" maar als zij er niet is dan wil hij zich nog wel eens aan wijsgeerige gezegdens overgeven, zoo als nu na de kans waargenomen te hebben gedurende die afwezigheid van zijn vrouw alle kasten te doorsnuffelen komt hij mij vertellen dat het "smerig weer" is.
Je zult nu wel zeggen, dat het jou weinig schelen kan wat of mijn kostvrouw en haar man zoo al zeggen, dat je mij een brief geschreven hebt, en van mij nieuws wil hooren

Carel & Carels; simultane duettisten, 1 januari 1898

De simultane duettisten: links Abraham Miller, rechts onbekend

Abraham Miller, ongeveer 1898

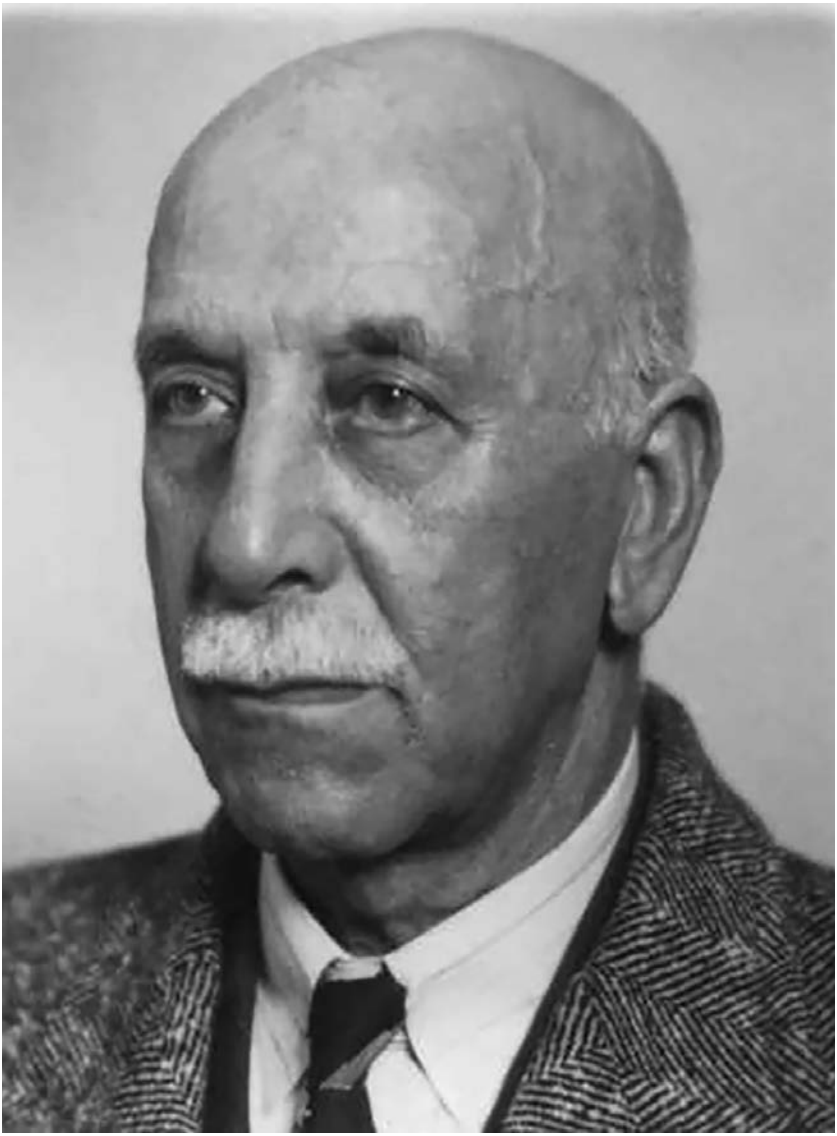

Abraham Miller, ongeveer 1938, rond zijn zeventigste verjaardag

Links Lientje Croiset-Miller, rechts haar dochter Eva Croiset, de oma en moeder van Hella. (Ongeveer 1930)

Diamantslijpers in Amsterdam, rond 1900

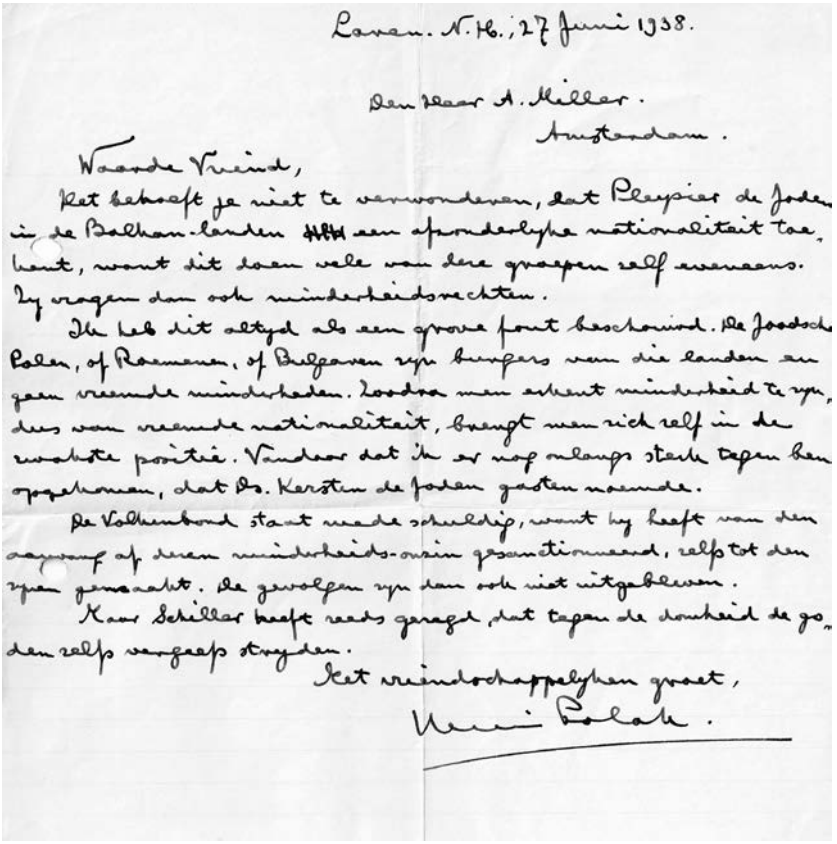

Laren. N.H., 27 Juni 1938.

Den Heer A. Miller.
Amsterdam.

Waarde Vriend,

Het behoeft je niet te verwonderen, dat Pleysier de Joden in de Balkan-landen ~~HH~~ een afzonderlyke nationaliteit toekent, want dit doen vele van deze groepen zelf eveneens. Zy vragen dan ook minderheidsrechten.

Ik heb dit altyd als een grove fout beschouwd. De Joodsche Polen, of Roemenen, of Bulgaren zyn burgers van die landen en geen vreemde minderheden. Zoodra men erkent minderheid te zyn, dus van vreemde nationaliteit, brengt men zich zelf in de zwakste positie. Vandaar dat ik er nog onlangs sterk tegen ben opgekomen, dat Ds. Kersten de Joden gasten noemde.

De Volkenbond staat mede schuldig, want hy heeft van den aanvang af deze minderheids-onzin gesanctionneerd, zelfs tot den zynen gemaakt. De gevolgen zyn dan ook niet uitgebleven.

Maar Schiller heeft reeds geregd, dat tegen de domheid de goden zelfs vergeefs stryden.

Met vriendschappelyken groet,

Henri Polak.

Brief gericht aan Abraham Miller, van Henri Polak, 27 juni 1938

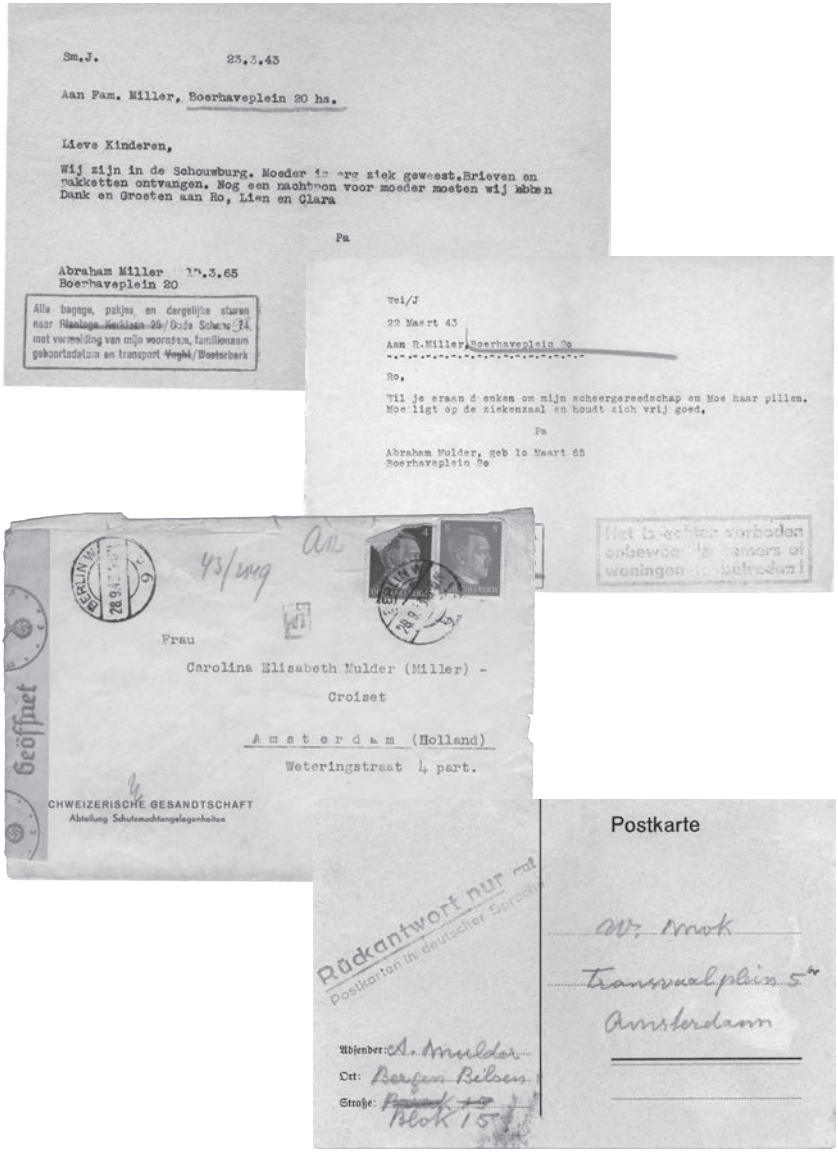

Sm.J. 23.3.43

Aan Fam. Miller, Boerhaveplein 20 hs.

Lieve Kinderen,

Wij zijn in de Schouwburg. Moeder is erg ziek geweest. Brieven en pakketten ontvangen. Nog een nachtpon voor moeder moeten wij hebben Dank en Groeten aan Ro, Lien en Clara

Pa

Abraham Miller 1[illegible].3.65
Boerhaveplein 20

Alle bagage, pakjes en dergelijke sturen naar Plantage Kerklaan 25/Oude Schans 74 met vermelding van mijn voornaam, familienaam geboortedatum en transport Vught/Westerbork

Wei/J

22 Maart 43

Aan R.Miller, Boerhaveplein 2o

Ro,

Wil je eraan denken om mijn scheergereedschap en Moe haar pillen. Moe ligt op de ziekenzaal en houdt zich vrij goed.

Pa

Abraham Mulder, geb 1o Maart 65
Boerhaveplein 2o

Het is echter verboden enbewaar [illegible] of woningen [illegible] betreden!

BERLIN W. 28.9.43 9

43/249

Frau

Carolina Elisabeth Mulder (Miller) -

Croiset

A m s t e r d a m (Holland)

Weteringstraat 4 part.

Geöffnet

CHWEIZERISCHE GESANDTSCHAFT
Abteilung Schutzmachtangelegenheiten

Rückantwort nur auf Postkarten in deutscher Sprache

Absender: A. Mulder
Ort: Bergen Belsen
Straße: ~~Barack 15~~ Blok 15

Postkarte

W. Mok
Transvaalplein 5
Amsterdam

Enkele van de vele brieven en kaarten uit de doos

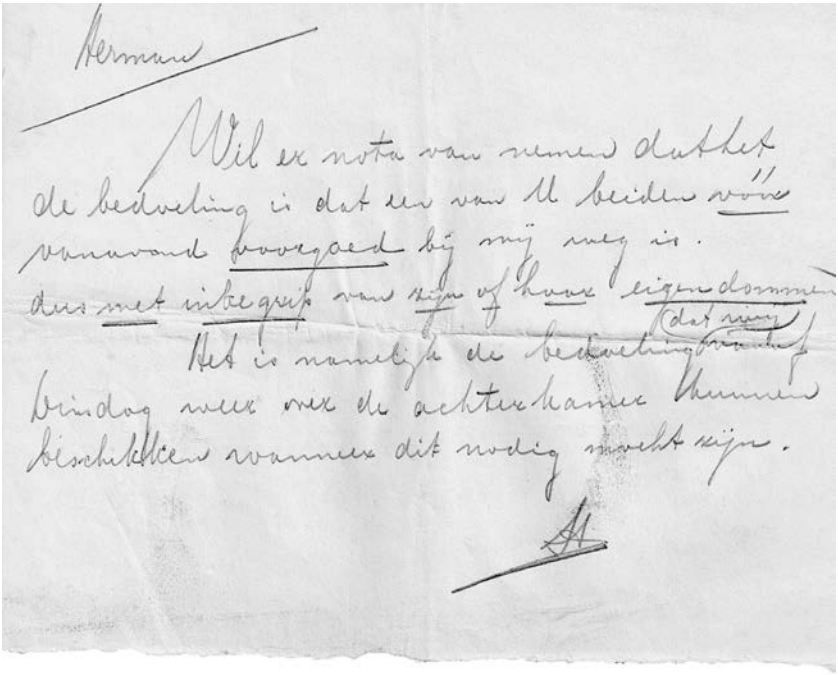
Herman

Wil ik nota van nemen dat het
de bedoeling is dat een van U beiden voor
vanavond voorgoed bij mij zal zijn.
dus met inbegrip van zijn of haar eigendommen
(dat zijn)
Het is namelijk de bedoeling dat
Dinsdag weer via de achterkamer kunnen
beschikken wanneer dit nodig mocht zijn.

Herman Staal was de schuilnaam van Eli Asser in zijn onderduiktijd. De ondertekening St. is van Piet Starrenburg (ongeveer 1944)

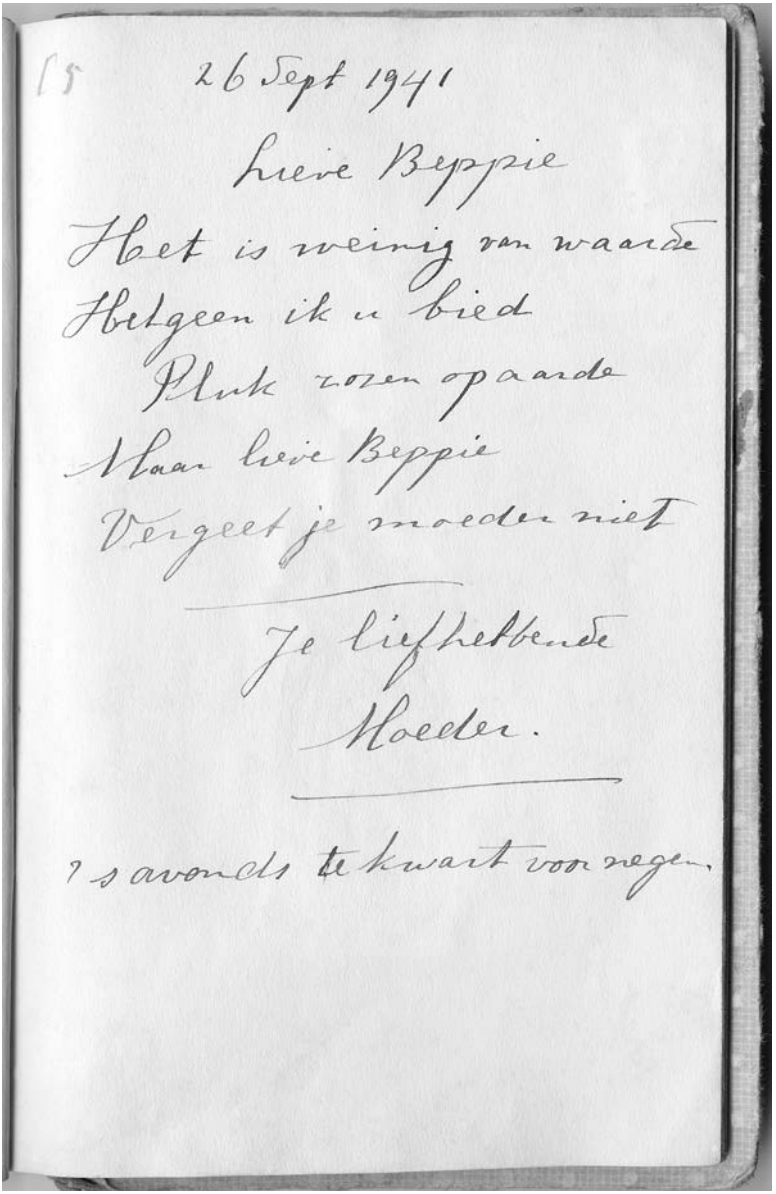
15

26 Sept 1941

Lieve Beppie

Het is weinig van waarde
Hetgeen ik u bied
Plukt rozen op aarde
Maar lieve Beppie
Vergeet je moeder niet

Je liefhebbende
Moeder.

's avonds te kwart voor negen.

Poëziealbum van Beppie Asser (10 jaar oud).
Versje van haar moeder, Anne Asser-van West

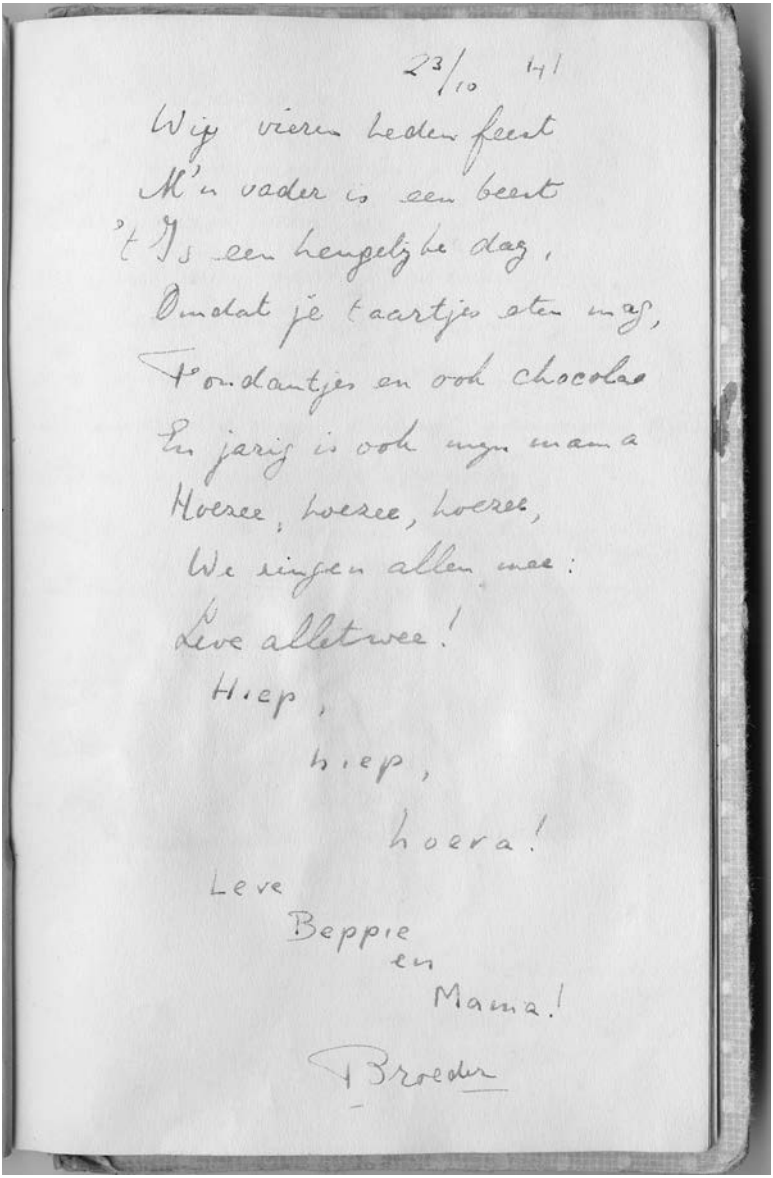
23/10 41

Wij vieren heden feest
M'n vader is een beest
't Is een hemelijke dag,
Omdat je taartjes eten mag,
Fondantjes en ook chocolaa
En jarig is ook myn mama
Hoeree, hoeree, hoeree,
We zingen allen mee:
Leve alletwee!
Hiep,
hiep,
hoera!
Leve
Beppie
en
Mama!
Broeder

Versje van haar broer Eli op haar verjaardag, 23 oktober 1941

Tante Ro, net voor de oorlog

had gekregen dat men niet geïnteresseerd was in haar nalatenschap. Men was daar klaar met de oorlog.

Ik bood de directeur aan in het auditorium van Westerbork voor te lezen uit mijn boek en met hem over mijn tante te praten.

Het werd uiteindelijk een hele voorstelling. F. zong een paar liedjes en we lieten een indrukwekkend gedeelte van het Shoa-interview van mijn moeder zien. Ik speelde viool en las voor. Tijdens een zeer persoonlijk fragment schoot ik vol. F. vroeg of hij het moest overnemen, maar koppig schudde ik mijn hoofd: ik wilde het zelf volbrengen.

Na afloop sprak ik nog een halfuur met de directeur en kon het publiek vragen stellen. En eens temeer werd duidelijk dat de gevolgen van de oorlog de betrokkenen tot aan hun dood gevangen zouden blijven houden. Gelukkig hadden we de tegenwoordigheid van geest gehad deze bijeenkomst te laten registreren met professionele camera's. Toen ik het materiaal terugkeek, ontstond het idee een documentaire te maken bij de tentoonstelling.

Overenthousiast ging ik aan de slag met Paul Schuurman, met wie ik al ruim vijfentwintig jaar samenwerkte en al vele shows van F. had gemonteerd. Paul enthousiast maken was nooit moeilijk en al na twee weken waren we eruit. Maar dat bleek wat overmoedig: uiteindelijk zou de productie van de documentaire bijna tweeënhalf jaar in beslag nemen.

In de stilte van een donkere montageruimte zag ik op het grote scherm brieven van mijn overgrootvader.

(Handgeschreven)
Lieve kinderen,
We zijn in de Schouwburg. Moeder is erg ziek geweest. Brieven en pakketten hebben we ontvangen. Nog een nachtpon voor moe moeten we hebben.
Dank en Groeten aan Ro, Lien en Claar.

(Getypt)
Wil je er aan denken om mijn scheergerei en Moe haar pillen. Moe ligt op ziekenzaal en houdt zich vrij goed.
(Er staat groen gestempeld onder:)
Het is echter verboden onbewoonde
kamers of woningen te betreden!

Naast me, achter het toetsenbord, zat Paul. Hij keek me met betraande ogen aan. Hij is twintig jaar jonger dan ik en had vanzelfsprekend over de oorlog gehoord, maar nu leek iets van de realiteit tot hem door te dringen.

Intussen was ik zelf de brieven en foto's vanuit een ander perspectief gaan bekijken. Vormgeven vraagt een zekere afstand. Ik werd gedwongen mijn emoties te onderdrukken om deze missie te kunnen volbrengen. Daarom keek ik raar op toen de professional naast mij zijn tranen niet de baas was. Het gaf me wel vertrouwen dat het verhaal in deze tijd met zijn eigen verschrikkingen nog altijd zeggingskracht had. Ik legde mijn hand op zijn onderarm, we keken elkaar even zwijgend aan en gedreven gingen we door.

We scanden foto's en vergrootten ze, zodat ze in het kader pasten. We schoven de brieven van voor naar achter, monteerden al expe-

rimenterend de eerste fragmenten en plaatsten er voorlopige muziek onder. Ik ging er volledig in op en werd ongemerkt bevangen door haast.

's Nachts kwamen nieuwe ideeën. Zo wilde ik de doden alsnog begraven. Ik moest mijn bed uit om kleine portretjes op A4-formaat te printen. Rebecca. Oma Lientje. Oom David. Tante Clara. Overgrootvader Miller. Ze waren allemaal overleden, maar nooit begraven. Ik zou de foto's gaan bedekken met zand. De volgende morgen opende ik de klep van de zandbak van de kleinkinderen. Het had gesneeuwd. Het zand was droog, kleine zwarte beestjes kropen rond in de bak. Met een schepje vulde ik een plastic zak en vertrok naar de studio.

Toen we een geschikte plek gevonden hadden, liet ik de foto's op de sneeuw vallen, terwijl de camera liep. Rebecca. Oma Lientje. Oom David. Tante Clara. Overgrootvader Miller. Ik vulde mijn hand en beetje bij beetje gleed het zand door het tuitje van mijn samengeknepen vuist op de foto's. De camera draaide door. Vervolgens vulde ik beide handen met zand en liet het op een foto ploffen. Weg was Rebecca. Het kleine meisje in een kort jurkje dat ik nooit had gekend. Weg oma Lientje. Tussen het riet, water en sneeuw begroeven we de laatste foto's. Paul, nu als cameraman, liep met grote stappen om de met zand bedekte foto's en registreerde wat er die nacht in me opgekomen was.

Deze aangrijpende beelden wilde ik aan mijn vader laten zien, die immers altijd gezegd had: 'We hebben de doden nooit kunnen begraven'. Misschien kon ik hem hiermee overtuigen van mijn bedoelingen. Zou hij met een camera erbij wel aan mij willen vertellen waarom hij nooit over beide families gesproken had? Ik

zou het aan hem voorleggen. Hij was negentig. De tijd begon te dringen.

We zaten als altijd aan de glazen eettafel, waarop een vaas met een prachtige bos rode rozen stond. Verwonderd keek ik ernaar.

'Hoe kom je daaraan?'

'Die koop ik hier op de hoek bij de bloemenstal. Dat doe ik iedere week.'

Zo kende ik hem: als de man die iets goed te maken had.

Die licht aangeschoten mijn moeder zoende en een bosje mimosa in haar handen drukte. Zij liet zich altijd weer verleiden door zijn doorzichtige gedoe.

Op een dag had ik in afwachting van zijn thuiskomst samen met mijn moeder lapjes gestikt op de naaimachine. Ze pakte de mimosa aan, liep er zwijgend mee door het halletje naar de keuken, het boeketje tegen de borst gedrukt. Overal waar ze ging, wilde ik mee. Ik stond naast haar aan het aanrecht en pulkte aan haar schort. Met zachte hand duwde ze me van zich af en schikte toegewijd de bloemetjes in een vaasje.

Mijn vader mocht de naam van moeder zelden noemen, ik begreep uit die rozen dat ze nog altijd dicht bij hem was.

'Pap, ik heb de interviews op dvd laten omzetten, zullen we er samen naar kijken?'

'Ik heb het nooit willen zien.'

'Dat weet ik. Mama is zo sterk in beeld.'

'Dat was ze. Dankzij haar ben ik de oorlog doorgekomen.'

Ik voelde iets van vertrouwen.

'Vind je het goed dat we daar een camera bij zetten?'

'Een camera?'

'Ja, misschien wel twee, met cameramannen natuurlijk. Dan nemen we het gesprek op.'

'Ik ga erover nadenken.'

De volgende dag belde ik hem:

'En?'

'Wat?'

'Dat ik bij je langskom om naar mama te kijken met een camera erbij.'

Na een korte stilte zei hij: 'Ik heb het nu te druk. Zit midden in mijn verhaal. Heb net een nieuwe titel bedacht: *Ondergronds*.'

'Wil je het me sturen?'

'Doe ik. Bel je me morgen weer?'

Ik had hem vaker gevraagd mij zijn werk te sturen, maar hij had het nooit gedaan. Nu kwam de mail met het Word-bestand per ommegaande binnen.

Ik begon meteen te lezen. Flarden en gedachten zonder structuur. Geheimen die hij nooit had willen prijsgeven. Weer over de oorlog. Op de een of andere manier stond het me tegen. Ik stopte de mail in de postbus *vader*, waarin ik sinds twee jaar onze correspondentie bewaarde. Misschien kon het me later nog van pas komen. Onplezierige mails vaak. Zoals de beschuldiging dat ik de *spullen* die hij bij 'het groot vuil' wilde zetten, gestolen had. Maar ook een waarin stond dat hij blij was dat *diezelfde spullen* veilig in Westerbork bewaard werden. Dat hij het ermee eens was dat er een tentoonstelling zou komen en dat hij bereid was het poëziealbum van Rebecca en de schilderijen van Lientje en Eva daarvoor uit te lenen.

De volgende morgen zette ik me toch aan het lezen. Ook dit moest ik zonder enige emotionele vooroordelen zien aan te pakken.

Aankomst in Blija

In Blija, het vlekje op de kaart van Noord-Friesland waar ik half februari 1943 in het schemerdonker in een bestelwagentje werd binnengesmokkeld, hadden ze nog nooit een jood van dichtbij gezien. Ik had me dus het blonderen van mijn haar kunnen besparen.
Voor iedereen was ik Herman, Herman Staal, ik kwam uit Alkmaar, ik was twintig jaar oud, hulpkelner van beroep en ik had de benen genomen naar Friesland omdat de moffen Hollandse jongens van mijn leefijd van de straat oppikten en voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland deporteerden.
Wat ik beter voor me kon houden was, dat ik in werkelijkheid Elias Asser heette, dat ik een half jaar als leerling-verpleger gewerkt had in de joodse psychiatrische inrichting 'Het Apeldoornsche Bosch' en daaruit met mijn toenmalige vriendinnetje en latere echtgenote Eva Croiset gevlucht was in de nacht voordat de Duitsers het gesticht in zijn geheel naar Auschwitz deporteerden. Vijftienhonderd mensen, geesteszieken, verplegend personeel, doktoren, plus het laatste groepje joodse bewoners van Apeldoorn.
Geen van hen heeft het overleefd.

Ik pakte de telefoon.

'Pap, ik heb je verhaal gelezen. Lijkt het je wat om er samen over te praten en daarna naar de dvd te kijken?'

‘Is goed,’ zei hij zonder aarzeling. ‘Wanneer?’

‘Morgen? We komen met drie man. Ik zorg voor broodjes.’

‘Tot morgen. Ik verheug me erop.’ Zijn stem klonk vrolijk.

De camera’s loerden van weerszijden hoe wij naast elkaar aan tafel zaten. Ik opende mijn computer en zocht het fragment met mijn moeder.

‘Eerst zal ik je uitleggen waarom ik dit wil,’ zei ik en schrok van mijn eigen kordaatheid. Er gaapte een kloof van onbegrip tussen ons. Ik dacht aan mijn kleinkinderen en de krankzinnige wereld waarin we leven. Toen kwamen haperend de woorden.

‘Ik wil dat jullie verhaal niet verloren gaat. Ik wil niet dat er nog meer generaties belast worden. Onze familie, mijn zus, mijn broer, is uit elkaar en wij samen hebben ook een moeilijke relatie. Ik wil niet dat er nog meer slachtoffers…’ Mijn stem stokte, ik nam een slok water en vervolgde: ‘Laten we beginnen met kijken. Kun je het aan?’

Hij knikte en even later zat hij geconcentreerd naar mijn moeder te kijken. Ondanks een zekere gespannenheid was ze mooi om te zien. Ze sprak vastberaden over haar jeugd en vertelde over uitgeweken Duitse communisten die vanaf 1933 bij haar moeder ondergedoken zaten. Nu begreep ik waarom ze zo goed Duits sprak, dat had ze vanaf haar elfde thuis gehoord. Het was een openbaring mijn moeder zo los van mijn vader bezig te zien. Ze moest lachen om iets wat ze zelf zei en ik drukte op stop. Traag sloot ik de computerklep en keek naar mijn vader, die hakkelde: ‘Ik wist niet dat ik ook nog kon huilen.’ Hij verdroeg mijn hand die ik op de zijne gelegd had. Hij liet zich troosten.

‘Ze was zo stoer,’ zei ik.

‘Ja, dit verhaal heeft ze me zelf ooit verteld.’

‘Ik kende het niet. Ik wil je nog iets anders laten zien. Kun je dat aan?’

Hij knikte en we keken naar de montage op muziek van de foto’s in de sneeuw waar ik zand op strooide.

‘Mooi,’ zei hij na afloop en slikte. ‘Dat is het precies. We hebben onze familie nooit kunnen begraven.’ Hij begon hevig te snikken. Ik wreef over zijn schouder. ‘Dat heb ik een beetje voor jou geprobeerd.’

‘Dankjewel. Ik denk dat ik moet stoppen, kom je morgen weer?’

Ik keek naar de cameramannen, iedereen was stil. ‘Natuurlijk komen we weer. Wat zou je ervan vinden om herinneringen ter plaatse op te halen? We kunnen naar de oude Jodenbuurt gaan waar je gewoond hebt.’

‘Daar is niets meer van over.’

Ik was verbaasd over de welbespraaktheid van mijn vader en de coherentie van zijn verhalen. Hier was de schrijver aan het woord. Ik voelde de urgentie van waar we mee bezig waren. Zou hij meer kunnen vertellen?

Ik belde de volgende morgen.

‘Hoe is de filmsessie je bevallen?’

‘Ik heb een nachtmerrie gehad.’

‘Wat gebeurt er dan?’

‘Ze binden me vast met een touw om mijn nek. Er staat een man achter me, die een zak over mijn hoofd wil gooien en dan word ik met een schok wakker.’

Ik wist niet goed wat ik ermee aan moest en vroeg:

‘Wat zou je ervan vinden om samen de foto van Rebecca naar het Joods Historisch Museum te brengen?’

Een jaar eerder had ik hem al eens gevraagd met mij naar het Stadsarchief van Amsterdam te gaan, naar een tentoonstelling van foto’s van Joodse kinderen die tijdens de oorlog vermoord waren. Dan konden we de originele foto van Rebecca eraan toevoegen.

‘Dat doe ik zelf wel,’ had hij toen beweerd. Durfde hij het niet aan of was het hem ontschoten?

Na afloop van de tentoonstelling was de fotocollectie overgedragen aan het Joods Historisch Museum.

‘Laten we dat doen,’ zei hij, ‘dan kunnen we meteen naar de oude Jodenbuurt gaan. Daar wil ik je de plek laten zien waar ons huis stond.’

Vanaf dat moment had mijn vader geen aanmoediging meer nodig. Wat al die jaren onder verschillende omstandigheden door zijn hoofd moet zijn gegaan, maar om welke reden ook verborgen was gebleven, begon er onder toeziend oog van de camera uit te komen. Uren materiaal hoopten zich op.

Toen hij over zijn vader vertelde en ik hem vroeg: ‘Sloeg hij?’, klapte hij niet dicht, maar zei: ‘Soms, als hij hard gewerkt had en moe was. Het was geen gemakkelijke tijd, we hadden geen droog brood te eten.’

Ik luisterde zonder hem te onderbreken en gaandeweg kreeg ik een beeld van de beide mannen Asser. Opa, een hardwerkende, vaak zieke en in het leven teleurgestelde oude man. Mijn vader, een ambitieus jongetje met wijd open ogen dat gebukt ging onder zijn strenge vader. Ik las in zijn Word-document nog eens wat hij daarover geschreven had:

Over de buurt waar ik vandaan kwam

Over mijn vader, de standwerker. Die alle markten van Nederland afreisde met zijn handel. Scheermesjes, sokophouders, bretels... Praatjes. Goede tijden, slechte tijden... Hij kon niet meer, stem naar de knoppen, steun van 14 gulden in de week.
Hij was 59 toen ze hem van driehoog naar beneden schopten en in een overvalwagen kwakten, omdat hij de Führer had beledigd door driehoog uit het raam te hangen en sigaret-rokend te kijken naar een passerende wagen met Duitse militairen.

Het werd me duidelijk hoe hij op zijn vader leek en waar zijn agressie vandaan kwam. Uit documenten bleek mijn grootvader eerder getrouwd geweest te zijn. Mijn vader wilde dat pas na enig aandringen toegeven, om er beschaamd aan toe te voegen dat hij nog twee halfbroers had gehad. Eén die niet ouder werd dan drie maanden en één die in Auschwitz was overleden. Vierentwintig jaar. Jacques Asser.

'Waar woonde die broer?'

'Naast ons in de straat, maar daar ging je niet mee om. We woonden eigenlijk allemaal naast elkaar. Het was een heel klein buurtje. Het krioelde van de mensen.' Mijn oren tuitten.

Thuis nam ik de beelden door op mijn laptop. Door zijn openheid dreigde de documentaire steeds meer het verhaal van mijn vader te worden. Maar ik wilde meer dan alleen zijn verhaal. Ik zocht ook naar de rol van de vrouwen. Mijn moeder, Eva. Haar moeder

Lientje en tante Ro. Mijn dochter, Roos, en zelfs mijn kleindochter Maggie. Vijf generaties sterke vrouwen.

Hoe verder we kwamen, hoe dieper ik wilde gaan.

Bij toeval kwam ik in contact met een nieuw familielid, een achterachterneef: David Asser. Hij was historicus en bij het uitzoeken van zijn stamboom was hij op mij gestuit. Hem vroeg ik of hij mij wilde helpen orde te scheppen in de stapel brieven, foto's en documenten, in de hoop dat hij mij inzicht kon geven.

In Westerbork, vanwaar zoveel brieven geschreven waren, wilde ik nog een keer van de directeur weten wat het belang van tantes erfenis was.

Mijn dochter legde ik de vraag voor of ook zij nog gevolgen ondervond van wat haar grootouders tijdens de oorlog hadden moeten doorstaan. Of het Jodendom wat voor haar betekende en hoe zij dacht over de toekomst van haar kinderen. We stonden op het schoolplein van mijn kleindochter Maggie.

Maggie, hoe gedreven ik ook was, hoe mijn leven op dat moment ook werd bepaald door het maken van de documentaire, zij bleef mijn belangrijkste richtsnoer. Voor haar wilde ik de film maken. Zij liet mij, gehandicapt als ze was, zien waar het leven werkelijk om draaide en dat iedere minuut van de dag telde. Door haar zag ik de betrekkelijkheid van alles wat om me heen gebeurde. Zij bracht me in een permanente staat van bewustzijn. Zij gaf mij moed.

Maggie stond op een wachtlijst voor haar eerste openhartoperatie. Kon haar lichaam dat aan? Haar geest was ongebroken. Hoelang kon ze nog wachten? Om haar vocht ik tegen de tijd.

Toen we klaar waren met ons gesprek dansten we met zijn

drieën op de speelplaats naast de synagoge. Moeder. Dochter. Kleindochter.

Die mooie, vrolijke Maggie. Kon ze maar voor altijd blijven dansen. Kon iedereen maar voor altijd dansen. Geen vijand. Geen wapens. Geen oorlog. Alleen liefde.

Ik was beelden aan het spotten in de montageruimte en de foto van Rebecca kwam voorbij. Elf jaar, strik op haar hoofd, gebogen over haar huiswerk. Horloge aan haar pols. De schoonheid van de onschuld.

Ik zag dat we drie versies hadden opgenomen van het verhaal over de psychiatrische inrichting waar mijn vader als leerling-verpleger de sleutels van meerdere afdelingen op zak had. Oma Lientje had er bij hem op aangedrongen alle deuren open te zetten als de Duitsers zouden komen.

'Zet de boel in brand,' had ze gezegd, 'laat de patiënten naar buiten rennen, zodat iedereen ze kan horen gillen en schreeuwen.'

Toen hij het voor de derde keer verteld had, moest hij huilen. Zijn schuldgevoel en pijn werden voelbaar.

Ik zag de beelden van mijn vader, die ongedwongen een hand op mijn arm legde, die op zoek naar troost zijn zware hoofd tegen mijn schouder liet rusten en zich liet strelen.

'Het is goed, papa. Het is goed, ik hou van je, papa,' zag ik mezelf in zijn oor fluisteren. Mijn stem zou later worden vervangen door vioolklanken.

Wat was mijn vader tevreden geweest op de terugweg na ons bezoek aan Het Apeldoornsche Bosch.

's Morgens had hij afgebeld:

‘Ik ben ziek.’

‘En als je geen koorts hebt, ga je dan mee? Alles is geregeld, busje, cameramensen. Dit is je laatste kans.’

Vijf minuten later belde hij: ‘Ik heb 37.4. We gaan.’

Eenmaal aangekomen leek het alsof alle belevenissen bij hem terugkwamen. Hij werd steeds energieker. We stonden stil voor het vrouwenhuis ‘Hanna’, waar hij stiekem met mijn moeder gevreeën had. Ze waren nog één keer naar Amsterdam teruggekeerd om in ondertrouw te gaan.

‘Dat was de laatste keer dat we Lientje zagen. Toen heeft ze dat gezegd over die deuren opengooien.’ Hij vertelde over Remi, zijn beste vriend, die zelfmoord gepleegd had.

We vonden de sloot waar mijn ouders de vrijheid tegemoet gesprongen waren. Een greppel vol bierblikjes.

Ik zat op de achterbank. Na lang zwijgen zei mijn vader: ‘Het is net of ik voor een tweede keer bevrijd ben.’ Nu legde ik mijn hand op zijn schouder.

Hoe kon ik ooit nog boos zijn op deze man?

Op aanraden van een vriendin schreef ik me in voor het International Documentary Film Festival Amsterdam. Ik had niet gedacht dat ik ooit aan zoiets mee zou doen. Het dwong me de lat hoger te leggen.

Op zoek naar bijpassende archiefbeelden stuitte ik bij toeval op vooroorlogse filmpjes van de Joods Psychiatrische Inrichting in Apeldoorn. Voorts ontdekte ik op internet dat mijn ouders in een boekje stonden van het Barlaeus Gymnasium. Ik belde met mijn oude school. Zij hadden nog één exemplaar, dat ik mocht lenen en pas toen kwam ik erachter naar wie ik vernoemd was.

‘Een heldin,’ had mijn vader gezegd over zijn vroegere schoolvriendinnetje Hella Simonis. Ze had vijftig kinderen onder haar hoede genomen in het weeshuis tegenover de Hollandsche Schouwburg, en toen de kinderen weggehaald werden is ze vrijwillig meegegaan, een zekere dood tegemoet. Bij het zien van het boekje had hij gezegd: ‘Dat heb ik ook in de kast staan.’

Waarom heeft hij me dat nooit verteld? Volgens hem moest er ook over Remi zo’n boekje bestaan, geschreven door zijn schoolvrienden, de tweeling Mau en Ben de Vries. Rijke jongens, die in de Den Texstraat woonden.

‘Op het Barlaeus Gymnasium leidde ik een dubbelleven,’ had hij wel vaker gezegd. ‘Thuis hoefde ik er niet mee aan te komen dat ik bij de familie De Vries op bezoek was geweest. Voordat ik naar Apeldoorn ging, had meneer De Vries me een rijksdaalder gegeven. Na de oorlog zijn Ben en Mau naar Israël geëmigreerd. Ik heb met kerst een kaart uit Jeruzalem van ze ontvangen. Ze moeten nu ook negentig zijn, volgens mij leven ze nog.’

Ik zocht per e-mail contact met hen en kreeg het boekje toegestuurd. Op de voorkant prijkte het portret van een prachtige jongeman, Remi. Ik las dat het groepje jongens voor en tijdens de oorlog een literair clubje hadden, dus daar kwam mijn vaders uitgesproken interesse voor woordspelingen natuurlijk vandaan. Niemand van het groepje heeft ooit geweten of Remi zelfmoord pleegde of zomaar verdwenen was.

Terzelfder tijd kreeg ik een e-mail uit Australië van een zekere Cheryl Bonello.

Hello Hella,

I am writing to you in regards to my Opa Pieter Starrenburg

and my grandmother Claziena Van Dissel who during the war sheltered a Jew who was your father Eli Asser.
My grandparents lived at Rijksstraatweg No 200 Harmelen Utrecht Holland.
My grandparents immigrated in 1949/1950 due to my grandfathers association with the Dutch Underground Movement and his part in hiding your father he was at risk of repercussions on his family their lives.
Hence the new life in Australia in 1950.
I had been told a few years ago while researching my family tree about my grandfather so I did some Internet researching and I actually thought that Eli had since passed on till last week when my auntie visited their childhood home and she met people who told her of your fathers name.
She passed on this info in an email and I alerted her that I had already known of this information.
I then went back online and did not find a death date which made me think could Eli still be alive, this would be amazing?
So I wrote my cousin to help me to get in touch with you as I see there is a book on his life after the holocaust and surviving it, this made me think he may have written about my grandfather?
Can you please write me and let me know about your father and the book The Last Glass of Milk?
Thank you so much,
Cheryl Bonello his granddaughter, my mother is still alive and told me all that her mother shared with her on this matter.

Omdat ik twijfelde aan de authenticiteit van de mail belde ik mijn vader en vroeg of hij een zekere Piet Starrenburg kende.

'Ja, dat is de man waar ik ondergedoken gezeten heb in Harmelen,' zei hij zonder aarzelen.

Nooit eerder had hij die naam in mijn bijzijn uitgesproken. Wel had ik kort tevoren een paar vergeelde met potlood geschreven briefjes in zijn kast gevonden met dreigende taal.

Herman,
Wil er nota van nemen dat het de bedoeling is dat er één van U beider vóór vanavond voorgoed bij mij weg is.
Dus met inbegrip van zijn of haar eigendommen. Het is namelijk de bedoeling dat wij vanaf dinsdag weer over de achterkamer kunnen beschikken wanneer dat nodig mocht zijn.
ST.

Herman,
Mijn vrouw heeft aan Eefje het overschot gegeven van haar jurk onder voorwaarde dat zij het overschot van de jurk van Eefje kreeg. Tot op heden heeft mijn vrouw dat **niet** gehad.
Thans verzoek ik je af te geven
1e of het gevraagde af te geven
2e of het overschot van de jurk van mijn vrouw terug te geven
S.V.P. nog heden
ST.

Toen ik mijn vader op de hoogte had gebracht van deze onverwachte briefwisseling en aan hem vroeg waar dat St voor stond,

had hij een vinger op zijn lippen gelegd en gezegd: 'Sssst.'

Was dat een woordspeling geweest of kon er echt niet over gesproken worden?

Cheryl bleek zeer gelovig. Volgens haar had god ons tot elkaar gebracht. Ik vatte het plan op om met mijn vader en camera naar Harmelen te gaan. Daar konden we dan zijn onderduikadres zoeken en ter plekke wilde ik hem de foto's laten zien die Cheryl gestuurd had.

De zon straalde toen we voor het huis aan de Rijksstraatweg 200 stonden. Op zijn tenen, leunend op zijn stok, probeerde mijn vader over het hek te kijken.

'Dit was het volgens mij niet. Zo groot was het niet.' We liepen door, parmantig tikte hij zijn stok tegen de tegels.

'Dit dan?'

'Nee, dat lijkt er ook niet op.'

We gingen zitten op het bankje bij een bushalte. Een voorbijkomende postbode tikte vriendelijk tegen de pet.

Ik haalde de foto's uit het mapje en reikte mijn vader de bovenste aan. Hij nam de tijd om zijn leesbril uit het etui te nemen en bestudeerde het portret aandachtig. Hij strekte zijn arm om de foto van veraf te bekijken en hield hem daarna vlak bij zijn ogen.

Bedachtzaam nam hij zijn bril in de hand en zei: 'Weet je wat vreemd is, ik dacht steeds op wie lijkt die weerman nou toch? Die van RTL. Nu weet ik het, op Piet Starrenburg.'

Breed lachend gaf hij Piet terug.

Ik reikte hem de volgende foto aan.

'Ach,' zei hij, 'Claziena, die was kreupel. Er was een baby bij.' Lang tuurde hij ook naar deze vrouw.

Daarna ging het tempo omhoog, de ene na de andere foto pakte hij aan. Het huis waar hij ondergedoken gezeten moest hebben. Claziena met baby. Piet in een andere pose. De boot waarmee ze naar Australië vertrokken en Claziena met vier kinderen.

'Laten we kijken of we het huis kunnen vinden,' stelde ik voor.

We spraken een dorpsbewoner aan die ons naar de Dorpsstraat verwees. Inmiddels was mijn vader herkend en vanuit een portiek kwam iemand ons enthousiast tegemoet. Hij wees schuin naar de overkant. 'Meneer Asser, u heeft dáár ondergedoken gezeten.'

Zonder op te letten stak hij kwiek, met gevaar voor eigen leven, de drukke straat over.

'Dit is het!' zei hij stellig en belde impulsief aan.

'Ze zitten waarschijnlijk op de camping,' zei de man die met ons meegelopen was.

Een vrachtwagen scheerde zo dicht langs de stoep dat mijn vader snel zijn wandelstok in moest trekken.

De deur ging open.

'Meneer Asser.' Het was of de bewoner jaren op mijn vader had zitten wachten. Hij nodigde ons binnen.

'Hoelang heb je hier gezeten?' vroeg ik.

'Negen maanden.'

Negen maanden! Ik had me dit alles nooit gerealiseerd. Hij liep zonder te vragen recht op de binnenplaats af en wees schuin vooruit met zijn wandelstok. 'Daar zaten de Duitsers.'

In een van de mails van Cheryl stond:

My mother recalls her parents giving your father a non Jewish name as they were taught to call him uncle? So that the Nazi that also was in there home (with no choice, in that

matter being war) did not suspect that they were hiding your father that way as they were young if they spoke of him the Nazi would not realise who he actually was.
My mother said the Nazi was not a cruel man that my grandparents provided him with soap etc and he helped my grandmother by bringing food home for the children.

'Ik herinner mij dat ik hier in de tuin met een groep Duitsers naar boven heb staan kijken,' vertelde mijn vader. 'De lucht was bezaaid met Engelse bommenwerpers. "Das ist schlimm," hadden de Duitsers gezegd. "Das ist gar nicht best," had ik beaamd. Het kostte me moeite niet te tonen dat ik blij en bang tegelijkertijd was. Het was zeer indrukwekkend. De lucht wemelde van de vliegtuigen. Ik was best overmoedig. Ik ging gewoon de straat op. Twee keer ben ik in Harmelen bij razzia's voor de Arbeitseinsatz opgepakt. De eerste keer wist ik me eruit te praten. De tweede keer ben ik gevlucht met een Limburger, die het over een *leerke* had, dat was een ladder. We klommen over de muur en kwamen op het Jaagpad. Klopt dat, het Jaagpad?'

De beide mannen, die ademloos naar mijn vader hadden geluisterd, knikten.

Wat was het toch triest dat hij hier nooit over heeft kunnen praten. Hoeveel angsten moet hij doorstaan hebben, vroeg ik me af.

'Toen heb ik Piet gevraagd of Eef mocht komen. Daar in die schuur hebben we het gedaan.' Hij wees met zijn stok. 'Piet liet ons onze gang gaan.' Mijn vader kon het niet laten de beide mannen een knipoog te geven. Vervolgens keek hij enige tijd om zich heen, als om de vele herinneringen te rangschikken.

'Maar Claziena werd onrustig,' zei hij toen, 'zij was streng gere-

formeerd. Eef en ik waren niet getrouwd. Dat kon niet. En toen is de dominee gekomen met de mededeling dat één van ons tweeën zo snel mogelijk zijn biezen moest pakken en voor de avond weg moest wezen.'

Hij keek weer even om zich heen.

'Toen heb ik voor Eef gekozen en zijn we naar Varik gelopen. Vijftig kilometer. Met de bedoeling de Waal over te steken naar bevrijd Nederland. Tegen zevenen bereikten we Ophemert. Voor spertijd moest je binnen zijn. We vroegen aan een Duitse soldaat die wachtliep "wo der Pfarrer wohnte". We belden bij een statig huis aan en vroegen de dominee of we de nacht in de pastorie konden doorbrengen. We werden weggestuurd met als reden dat we zijn leven en dat van zijn gezin in gevaar brachten. We liepen verder en onder aan de dijk belden we aan bij een arbeiderswoninkje. We vroegen daar hetzelfde als aan de dominee, maar we hoefden onze vraag niet af te maken. "Kom maar gauw binnen," zei de vrouw des huizes. We waren nog net op tijd.'

Mijn vader zweeg om de harde waarheid tot ons door te laten dringen.

'Heb je een boodschap voor Cheryl?' vroeg ik.

Hij keek recht in de camera: 'Thank you Cheryl, to send me these pictures. Thank you that your grandparents were so brave.' Tranen rolden over zijn wangen. Ik nam hem bij de arm en we verlieten het pand.

Twee dagen later ontving ik deze mail:

Greetings Hella,

I hope you don't think my contacting you is presumptuous.

My name is Joyce Beeken. Before emigrating to Australia in 1950, and before my marriage, my name was Joke Starrenburg. I am Cheryl Bonello's aunt, and am currently holidaying in Nederland, and staying in Utrecht until Wednesday, 3rd October.

My niece Cheryl let me know she has been in extensive contact with you regarding your father Eli Asser, and his stay while in hiding with my family, Piet and Clazine Starrenburg, in our home that was then in Rijksstraatweg (now Dorpsstraat 58), Harmelen during WWII. I understand your father lived there in the same year I was born, i.e. 1943. Mum and Dad told us about how Dad was in the Dutch Underground, and about sheltering a Jewish man from the Nazis, and particularly, from the SS staying in the building next door.

I have been helping Cheryl identify the house in Harmelen, and while there last week learnt that Eli and yourself and your husband visited the house and spoke with its current owner, Herman Bouma.

I would dearly love to meet with you, with Eli, and with your husband, if possible, before I return to Australia. Cheryl has been in touch with the Jewish Museum near where I live in Sydney for documenting all this important history. I have promised Cheryl as well that if we meet I will not only take lots of photos, but also set up on my iPad a FaceTime connection so that she can meet you all via video and join the conversation. Cheryl's mum, my sister Wil, has really appreciated your welcoming responses to our family's contact with you.

If you would like to meet, I could travel to where ever you suggest, be that Harmelen, Amsterdam, Utrecht, or wherever. Unlike my sister Wil, however, I speak very little Dutch as my husband, who is still at home, is Australian, and this is my first visit to Nederland since 1950.

Best regards,

Joyce Beeken

Joyce moet de baby geweest zijn waar mijn vader het over had. Ik wilde haar graag ontmoeten en sprak af dat ik haar af zou halen bij het station van Weesp.

'I am the lady with the red umbrella,' schreef ik haar. Gespannen stond ik haar op het stationsplein met de rode plu in mijn hand op te wachten.

Vanuit de tunnel kwam een vrolijke vrouw, veel jeugdiger dan ik me had voorgesteld, met gespreide armen op mij af.

'You must be Hella, I am Joyce.'

Ze had een bosje rozen bij zich.

'These are for Eli.'

'He is already at our home. My daughter brought him. He is looking forward to meet you.'

In de auto kwam de conversatie vlot op gang. Het was of we al jaren vriendinnen waren.

'Mijn moeder kreeg polio toen ze zwanger was van mij,' begon Joyce. Ik vertelde dat het eerste wat mijn vader zei bij het zien van de foto van Claziena dat er een baby was en dat de moeder mank liep. Zijn geheugen bleek wonderlijk scherp voor details.

'Ik was door de duivel gezonden volgens mijn moeder,' vervolgde Joyce. 'Het was allemaal mijn schuld. Ze heeft het me mijn hele jeugd niet vergeven.'

Thuis aangekomen liep Joyce zonder aarzeling op mijn vader af en omhelsde hem: 'Eli, how lovely to see you. Ik was dat hele kleine baby. In Holland ik heette Joke.'

'En je spreekt nog Nederlands,' zei hij ontroerd.

'Een hele kleine beetje, deze zijn voor jou.'

Ze gaf hem de rozen. 'These roses grew also in our garden when I was a little child.'

'I don't remember,' zei mijn vader.

'Ik heb meer foto's uit die tijd meegenomen, misschien komen de herinneringen dan terug,' zei Joyce.

Mijn vader bekeek een foto van Claziena en begon over hoe ze halsoverkop op last van de dominee vertrokken waren.

Joyce schrok van dat verhaal.

'Mijn vader was hervormd,' zei ze. 'Hij zat bij de ondergrondse. Mijn moeder was streng gereformeerd. Zij wilde eigenlijk geen Joden in huis. Hun opvattingen waren onverenigbaar. Zij was het die de dominee erbij haalde. Mijn vader heeft het mijn moeder nooit kunnen vergeven. Na de oorlog was hij zo gedesillusioneerd dat hij voorgoed bij haar weg wilde.'

'Piet was een goede man,' zei mijn vader ter geruststelling. 'We hebben ondanks de spanningen best gelachen. Hij was verschrikkelijk sterk, weet ik me te herinneren. Ik zie opeens voor me hoe hij een kachel die in de fik stond met zijn blote handen optilde en dwars door de tuindeuren smeet.' Hij wees op een foto van het huis. 'Daar heb ik een bloemenbak staan schilderen toen een ss'er mij riep. Ik had net mijn haar met waterstofperoxide behandeld. Het was gelig. Ik zag eruit als een echte Hollandse jongen. Ik was onbezonnen.'

'Piet wilde niet langer in Nederland blijven,' vertelde Joyce. 'Hij

nam in 1950 de boot naar Australië in de hoop daar een nieuw leven op te kunnen bouwen. Alleen. Mijn moeder bleef met de vier kinderen achter. Maar na een jaar kwam het gezin, geheel tegen mijn vaders zin, weer bijeen. Op kosten van de overheid werden we in het kader van gezinshereniging naar Australië gestuurd. We hebben daar geen eenvoudig leven gehad. Piet had drie baantjes tegelijk om het gezin te kunnen onderhouden. Claziena heeft hem altijd kwalijk genomen dat hij alleen vertrokken was. Vader Piet is in eenzaamheid gestorven, op achtenvijftigjarige leeftijd aan kanker.'

Via face-time zochten wij daarna volgens afspraak contact met Cheryl, de nicht van Joyce, in Australië. De verbinding maken viel niet mee.

'Ik voel me zo schuldig, Eli,' zei Joyce in tranen.

'Dat hoeft niet,' zei mijn vader. 'Piet was een goede man. Je ouders hebben hun leven voor mij gewaagd, anders hadden wij hier niet gezeten.'

Cheryl verscheen ten slotte op het scherm van de iPad. Bij haar was het intussen midden in de nacht. Boven haar hoofd stond met grote witte letters *LOVE* op de muur geschilderd. Ook aan haar legde mijn vader uit hoe ze in Harmelen door de dominee de deur gewezen was. En toen ik Cheryl hoorde zeggen dat God mijn vader op haar pad had gebracht, kon ik me voorstellen waarom mensen gelovig waren. Al deze toevalligheden die hier samenkwamen, leken deel van het grote mysterie.

Even later wandelden Joyce en ik honderduit pratend langs het strand.

Het was onvoorstelbaar te ervaren hoe de oorlog ook hun gezin verwoest had. We voelden ons diep verbonden, en stapten stevig gearmd door de wind. Kytes van de surfers kleurden de lucht.

Terug in de studio wilde ik ook deze nieuwe informatie in mijn verhaal verwerken, maar de film dreigde veel te lang te worden. Ik moest rigoureuze beslissingen nemen over welke *darlings* ik wilde *killen*. De puzzel schoof geleidelijk aan in elkaar. Bijna alle stukjes had ik nu op hun plaats. Maar toch ontbrak er nog iets. Ik moest nog één keer bij mijn vader langs om te zien of ik het waarom van zijn zwijgen vast kon leggen.

Toen ik belde of het schikte, zei hij: 'Ik ben erg moe, ik durf nauwelijks meer de straat op, ik ben onzeker.'

'Morgen dan maar?'

Bij de deur stond hij de volgende dag al klaar. Hij liep voor ons uit door de gang, van vermoeidheid was weinig te zien. De camera filmde de schilderijen van oma Lientje en dat van mijn moeder.

We namen als gebruikelijk aan tafel plaats. De camera's stonden op dezelfde posities. Mijn vader had er zin in en was niet zo op zijn hoede als eerder.

Kalm begon hij te vertellen hoe hij nog één keer naar zijn ouderlijk huis was teruggekeerd om te zeggen dat hij iemand ontmoet had die wilde helpen om het hele gezin Asser te laten onderduiken. Hierop had zijn vader Isaäc afwijzend gereageerd, omdat hij het als zijn plicht zag het advies van de Joodsche Raad op te volgen. Wat inhield: de bezetter gehoorzamen om anderen niet nodeloos in gevaar te brengen.

'Zo tekende Isaäc zijn eigen doodvonnis, dat van zijn vrouw Anne en zijn dochter Rebecca,' besloot mijn vader zijn relaas. De cameramannen waren zwaar onder de indruk. Schuld en schaamte waren terloops manifest gemaakt.

Zijn openhartigheid van de afgelopen weken maakte me gelukkig, maar tegelijkertijd vreesde ik dat het meer door de aanwe-

zigheid van de camera kwam dan door mij. Het derde oog dwong hem zijn verdriet en woede vorm te geven. Hij zei dingen die hij anders nooit gezegd zou hebben.

'Je hebt gewoon een camera nodig om je verhaal te doen,' zei ik.

'Nee, het was niet de camera, jij was het. Jij was eraan toe om met mij te gaan praten. Jij voelde dat er iets zat en om dat te grijpen had je een camera nodig. Je wou mij ook te pakken nemen.'

'Helemaal niet! Ik wilde je helpen.'

'Dat is je dan goed gelukt. Ik heb lang op het moment gewacht dat iemand me los zou maken.'

'Mama was er in 1996 klaarblijkelijk wel aan toe. Zij durfde zich kwetsbaar op te stellen. Jij was tijdens dat Shoa-interview helemaal niet open.'

'Als wij dit twintig jaar geleden gedaan hadden, weet ik niet of het gelukt was. Misschien moest ik eerst los van de wereld komen, de titel van jouw boek, toch?'

Ik knikte en hij vervolgde: 'Mijn vader riep altijd aan het eind van de dag op de markt: *Wie maakt mij los.*'

'En dat is de titel van een boek van jou!'

'Het is een proces dat blijkbaar een mensenleven nodig heeft. Het is een wonder dat ik er nog ben en dat we er samen zijn, is een nog een veel groter wonder.'

'En dat de doos van tante Ro tevoorschijn gekomen is, mag ook een wonder heten. Uiteindelijk heeft die doos mij op een spoor gebracht, daarvoor was ik niet bijster geïnteresseerd in jullie verhalen. Blijkbaar wilde ik niet weten waarom ik Hella heette. Pas toen je zei: jouw overgrootvader was een komiek, werd ik geprikkeld en startte ik mijn onderzoek.'

We gingen voor het schilderij van Lientje staan.

‘Zij was de heldin!’ stelden we samen vast. En beiden voelden we troost bij deze meesterlijke, raadselachtige vrouw. We omhelsden elkaar.

Deze overgave had ik niet verwacht. Het was goed. Nu kon ik de film afmaken.

Voor de verandering belde mijn vader mij.

‘Ik was een bril aan het kopen met mijn vriend, hier vlakbij in de Beethovenstraat. We zijn de winkel uitgezet. Twee oude Joodse mannetjes op straat gedonderd. Mijn vriend heeft nog wel in Bergen-Belsen gezeten als kind. Zoiets doe je toch niet.’

‘Jullie zullen het er wel naar gemaakt hebben,’ zei ik lachend.

‘Helemaal niet. We vroegen alleen maar of de glazen ook gratis waren.’

‘Geloof jij het?’

‘Gaan we nog samen naar de honderdste verjaardag van mijn nicht? Zoals afgesproken?’

Opnieuw was ik verrast hoeveel meer betrokken zijn toon de afgelopen periode was geworden.

‘Ja, we komen je morgen halen.’

‘We? Ik dacht dat we met zijn tweeën zouden gaan.’

‘F. rijdt. Ik kan je niet oprapen als je valt, pap. Je moet om twaalf uur klaarstaan.’

In een zaaltje van een klassiek Noord-Hollands café-restaurant aan de Amstel zat een stralende honderdjarige te midden van haar familie en bridgevrienden.

‘Eli!’

‘Rebecca!’

Door de stramheid van beide lijven volgde er een onhandige omhelzing, waarbij Rebecca half overeind uit haar stoel kwam en de vooroverbuigende Eli mee naar beneden trok. Hij krabbelde op, ging naast haar zitten en meteen waren ze volop in gesprek.

Het was zeldzaam om deze twee mensen, na alles wat ze hadden doorgemaakt, naast elkaar te zien zitten. Als baby had hij nog bij haar op schoot gezeten, daarna waren de jaren gevolgd van noodgedwongen en vrijwillige verwijdering. Nu zou hij háár op schoot kunnen nemen, klein en verschrompeld als ze was.

Ik schudde haar hand, krom van de artrose, en voelde even aan de stof van haar bloemetjesjurk. Toen ik naar de familiebanden informeerde, begon zij meteen over de oorlog. Ze had tijdens de onderduik een zware tijd doorgemaakt. Ik was onder de indruk hoe helder ze nog was.

'Ik hoopte altijd je een keer te ontmoeten,' zei Rebecca hartelijk. Ik moest lachen. Tot voor kort wist ik niet eens van haar bestaan. Nooit eerder had ik een Van West ontmoet, de naam kwam me niet eens bekend voor, hoewel het de meisjesnaam was van de moeder van mijn vader.

Met een zekere tegenzin was mijn vader aan het bezoek begonnen, maar eenmaal opgegaan in het feestgedruis was hij er niet meer weg te slaan.

'Kom, pap, we moeten gaan,' zei ik, 'nu heb ik eens een keer een afspraak.' Toen ik hem bij het opstaan wilde helpen, schudde hij me van zich af: 'Ik kan het heus wel alleen.'

Triomfantelijk keek hij naar de omstanders terwijl hij breed groetend tussen de familie door naar de uitgang liep.

Buiten voor de entree bleef hij staan en zei: 'Halen jullie de auto, ik wacht hier. Ik moet even op adem komen.'

Toen we aan kwamen rijden, zag ik mijn vader staan: twee grote schoenen onwrikbaar op de grond. Einzelgänger. Hij staarde voor zich uit. Eenzaam.

Dáár stond een overlever.

Op de terugweg sprak hij met geen woord meer over Rebecca en bij het binnenrijden van Amsterdam zat hij alweer midden in een verhaal. Hij was met een schoolvriend vlak bij school opgepakt en in de Euterpestraat, waar de SD zat, in de cel gesmeten. Daar hadden ze hem de hele nacht ondervraagd en gedwongen Duitse gedichten en Latijnse teksten voor te dragen.

'Uit mijn hoofd!' zei hij twee keer om ons van de ernst van de zaak te doordringen. ''s Morgens om vijf uur trapte een ss'er mij de straat op. Waarom ik niet afgevoerd ben, zal ik nooit weten. Die vriend kwam ik later als een van mijn patiënten weer tegen in Het Apeldoornsche Bosch. Hij had die spanning en pesterijen niet aangekund en was knettergek geworden.'

Tijdens ons bezoek in Het Apeldoornsche Bosch om te filmen had mijn vader gezegd: 'Wij hadden natuurlijk allemaal, iedereen die daar werkte, woonde en leefde, patiënten en verplegers, allemaal een tik van de mallemolen. Het was een sfeer van krankzinnigheid. Die maakte zich van ons allemaal meester. Toen wij hier waren leefden we mee met de patiënten in een tweede soort gekkenhuis en dat waren we zelf.'

'Je bent wel heel vaak door het oog van de naald gekropen,' zei ik. 'Op de Blauwbrug, in Harmelen, de Euterpestraat.'

'Ik heb geluk gehad.'

Geluk? dacht ik. Is het een kwestie van geluk en pech wat we elkaar aandoen? Hebben de jonge overmoedige jihadstrijders geluk

dat ze hun leven betekenis kunnen geven door te vechten voor de in hun ogen goede zaak? En hebben de journalisten en hulpverleners die door de IS onthoofd worden, pech?

Ik kon mijn vaders razernijen nu beter begrijpen. Dat hij 'ruim je kots zelf op' krijste toen ik de spanning aan de eettafel niet meer kon verdragen en de plavuizen ondergespuugd had.

Zijn terugkerende nachtmerries waren een logisch gevolg van de doorstane angsten. Telkens zag hij die man weer voor zich die hem met een strop bedreigde en een zak over zijn hoofd wilde trekken. Voor altijd kon ik hem alles vergeven.

'Het was een onvergetelijke dag,' zei hij.

'Ik vond het ook geweldig jullie zo naast elkaar te zien zitten. Dankjewel.'

En nadat we hem thuis hadden afgezet, wachtten we weer tot hij de voordeur achter zich sloot.

De deadline voor IDFA naderde. Wat restte was kleurcorrectie en geluidsnabewerking. In de geluidsstudio sloeg de onrust bij mij toe. Het was zover. Maggie lag op de operatietafel voor de noodzakelijke, levensbedreigende ingreep die maar steeds was uitgesteld. Roos zou me op de hoogte houden. De uren verstreken. Geen telefoon. Aan buitenbeelden voegden we vogelgeluiden toe en bij het sluiten van de grendel van de treinwagon het geluid van botsend metaal. Om maar niet aan Maggie te hoeven denken, mailde ik naar IDFA dat er een nieuwe versie met beter geluid opgestuurd zou worden en of ze het vorige bestand wilden verwijderen. Binnen een paar minuten kreeg ik een mail terug:

De film is reeds gezien...

Op dat moment besprong me het gevoel dat het niet doorging,

dat alles voor niets was geweest. Op het grote scherm zagen we Maggie op het schoolplein dansen. Met kloppend hart las ik verder:

en ik kan zeggen dat we de film ook zoals deze nu is al waarderen. Voor wat betreft de precieze status zal de commissie uitsluitsel moeten geven, maar dat de film op de longlist staat voor de Nederlandse Competitie kan ik hierbij zeker al bevestigen.

Het was de eerste dag dat ik in deze studio aan het geluid werkte. De technicus kende ik pas enkele uren. Na het lezen van de mail kreeg ik een schokkend visioen: Maggie gaat dood, de film krijgt een leven. Ik kon me niet langer beheersen en liet mijn tranen de vrije loop.

Zes dagen later mocht ik Maggie een laatste kus op haar voorhoofd geven. Haar huid voelde al koud aan, haar lipjes waren paars. Het afscheid van ons schitterende prinsesje volgde na een week.

In het kerkje aan zee, niet ver van ons huis, plakten schoolkinderen haar kistje vol met stickers. Ze werd de kerk uit gedragen door zes sterke mannen gevolgd door een lange stoet kinderen met hun ouders, vrienden en familie. We liepen langs het strand naar de begraafplaats. Mijn vader stond op het kerkhof vlak achter mij. Hij had de wandeling op eigen kracht volbracht. Het gaf me steun hem dichtbij te voelen. Maggie's papa met haar broertje Otis op de arm zette in: *'Berend Botje ging uit varen…'* en het kistje zakte langzaam de grond in. Aarzelend begonnen volwassenen en kinderen mee te zingen: *'…nooit kwam Berend Botje weerom.'*

Otis gooide als eerste een schep zand in het diepe gat. Stoere Roos als tweede. Ze reikte mij het schepje aan en met een plofje

viel het zand op de deksel. Dag lieve Maggie. Ik gaf het schepje door aan mijn vader. We wisselden een korte blik. Later zei hij dat hij nog nooit op deze manier een familielid begraven had. Hij was diep geraakt. 'Heel anders dan bij Eef.'

Maggie gaf mij de kracht die nodig was om de film af te maken.

Op 22 november 2014 zat Rebecca Valentin-van West in haar rolstoel bij de première in de grote zaal van Tuschinski. Mijn vader zat vlak achter haar, maar herkende haar niet. Na afloop van de vertoning riep ik Roos bij me op het podium en gaf haar bloemen. Nadat ik alle medewerkenden bedankt had, nodigde ik tot slot mijn vader naar voren. Door het gangpad schreed hij aan de arm van F. naar het podium. Met vereende krachten werd hij het trapje opgehesen.

Ik zei dat ik het dapper van hem vond dat hij met mij tot het uiterste gegaan was: 'Ik ben trots op je.'

'Dan wil ik ook wat zeggen,' hij probeerde de microfoon uit mijn hand te pakken.

'Zou ik niet doen, pap,' fluisterde ik in zijn oor.

'Ik zal het kort houden,' beloofde hij. Ik gaf hem de microfoon.

'Voor mij is dit een jongensdroom. Wij woonden daar, in de Jodenbuurt.' En hij wees richting Amstelstraat en Blauwbrug, waar we samen voor onze eerste buitenopname hadden gestaan.

'Wij hadden geen geld om naar de film te gaan. Tuschinski was meer dan een bioscoop. Het was een droompaleis. Ik ben heel blij en trots dat ik op mijn bijna tweeënnegentigste hier mag staan. En dat het verhaal doorverteld is.'

We omarmden elkaar onder applaus. Op dezelfde onhandige manier waarop hij boven was gekomen, ging hij weer naar beneden.

Twee dagen na de première kreeg ik te horen dat Rebecca over een kleedje was uitgegleden en haar heup had gebroken. Haar zoon, mijn gloednieuwe achterneef, belde een week later om mee te delen dat Rebecca overleden was. Ik kende haar pas een maand, maar het greep me wonderlijk genoeg zeer aan. Ik reed meteen naar Amsterdam om het mijn vader te vertellen in de veronderstelling dat hij deze emotie niet alleen aan zou kunnen. Toen ik het hem meedeelde, bleef hij echter onbewogen. Hij zei dat hij weinig tijd had en dat ik moest maken dat ik wegkwam, want hij ging met een van de mannen zijn financiën regelen.

Onthutst stond ik luttele minuten later buiten. Ik voelde me als een kind weggestuurd. Zondetijd, ik had beter even kunnen bellen.

De volgende dag vroeg ik hem: 'Waarom liet het bericht over de dood van je nicht Rebecca je zo onberoerd?'

'O,' antwoordde hij vlak, 'dat hoofdstuk heb ik al heel lang geleden afgesloten.'

Ik belde op het gebruikelijke tijdstip.

'Hoe gaat het vandaag?'

'Heb net een pakket uit Amerika ontvangen,' zei hij op geaffecteerde toon.

'Van wie?'

'Van jouw broer.'

'Wat zit erin?'

'Het poëziealbum, het pakket is moeilijk open te maken. Ik heb een mes nodig en ik heb haast, moet zo weg en ik moet me nog aankleden. Bel straks maar terug.' Verbouwereerd stond ik met de telefoon in gesprekstoon in mijn handen.

Wat moest het poëziealbum in Amerika? Hij had immers schriftelijk verklaard dat beschikbaar te stellen voor de expositie in Westerbork.

Even later besloot ik hem telefonisch om uitleg te vragen.

'Dit zijn kopieën die je broer ervan heeft laten maken. Heel mooi gedaan. Het origineel blijft bij hem. Het ligt veilig in zijn safe. Ik ben erg ontroerd.'

'Dat kan ik me voorstellen, maar kun je je herinneren dat je jouw kleindochter Roos op haar trouwpartij in tranen dat poëziealbum hebt geschonken en weet je nog dat we een afspraak gemaakt hebben over de tentoonstelling? Daar komt dus nu een kopie te liggen. Jammer, het was een unieke aanvulling geweest.'

Maar ook dit moest ik weer accepteren en dat deed ik. Had ik me niet voorgenomen hem voor altijd en eeuwig alles te vergeven?

De tijd verstrijkt. Dagelijks bel ik met mijn oude vader. Langzaam voel ik het onderling vertrouwen afnemen. De oude stellingen worden weer betrokken. Irritaties beginnen op te spelen. Mijn vragen worden als last ervaren en dan word ik geconfronteerd met mijn tekort aan geduld. Maar ik wil onze verbondenheid proberen vast te houden, met F. in gedachten.

Als hij zijn oude moeder in de geriatrische inrichting had bezocht, hees hij zich in zijn voetbaloutfit. In een potje lummelen met de oude jongens speelde hij zijn zorgen weg. Twee uur later als het zweet was afgedoucht, kon hij het leven weer strijdvaardig en opgewekt aan.

Ik zal mijn vader dankbaar blijven dat hij met me meegegaan is in mijn onderzoek en zich kwetsbaar getoond heeft. De hoofdpersonen uit mijn verleden hebben dankzij dit samenzijn een gezicht gekregen. Ro Miller, David Miller, Clara Miller, Lientje

Croiset-Miller, Eva Croiset-Asser, Abraham Miller, Anne Asser-van West, Isaäc Asser, Rebecca Asser.

Mijn vader is nu tweeënnegentig en heeft het nog altijd even druk met schrijven. Eens in de zoveel tijd komt hij met een nieuwe titel voor zijn boek.

Als ik hem bel en zeg dat ik mijn verhaal voor de dvd-uitgave af heb, roept hij enthousiast terug: 'Ik ben er eindelijk uit.' En ik vraag of hij mij verstaan heeft.

'Ja, je hebt je verhaal af. Je hebt me toch niet het gras voor de voeten weggemaaid, hè?'

'Weggemaaid gras. Goeie titel,' suggereer ik.

Hij blijft doen of hij gek is.

'Kun je je Willem Parel nog herinneren? De orgeldraaier die ik ooit bedacht heb voor Wim Sonneveld. Die had een paar vaste uitdrukkingen. Niet op reageren, Lena, bijvoorbeeld. Het was in de tijd van *Mimosa*.'

'Nee, pap, dat weet ik niet, want toen was ik nog geen vijf. Ik weet wel dat er een beeldje in jouw werkkamer stond, een poppetje met schort en een mandje met gele bloemetjes. Daar wilde ik mee spelen, maar ik mocht er van jou niet aankomen. Dan zei jij: "Dat is juffrouw Kruivedons."

'Die werd gespeeld door Wiesje Bouwmeester, die zei altijd lijzig: "Ik geloof nóóóit dat we het droog houden, excellentie."

'Wordt dat je titel? Of wordt het: *Niet op reageren, Lena?'*

'Geen van beide,' antwoordt hij, 'het wordt...'

Hij laat een plechtige stilte vallen en zegt dan met een zwaar aangezet Amsterdams accent:

'Waterverf.'

EPILOOG

Op mijn dagelijkse wandeling loop ik regelmatig de begraafplaats op. Vanuit de verte zie ik het windmolentje, door een schoolvriendinnetje van Maggie op haar graf geplant, al draaien. Er prijkt een foto op een houten ezeltje. Maggie op het strand. Altijd koud. Haar nichtjes hebben er een engeltje uit de Efteling onder gezet. Heideplantjes kruipen tegen de pootjes omhoog. Ik hurk in het zand en til de lantaarn van de grond. Met mijn handen veeg ik het zand van het deurtje en probeer het kaarsje aan te steken. De kopjes van de luciferstokjes breken af en de wind blaast telkens het vlammetje uit. Uiteindelijk lukt het me. Het pitje brandt. Bij het sluiten van het hek zie ik paarse krokusbolletjes ontluiken.

Medewerkers film *Verlies niet de moed*

Techniek	Paul Schuurman
Camera	Alle van der Wal, Alex de Waal, Wim Roborgh, Paul Schuurman,
Montage	Paul Schuurman, Hella de Jonge
Redactie	Tonko Dop, Freek de Jonge
Geluidnabewerking	Jan Willem van den Brink, Gabor Verhoeven
Grading	Marja Paeper, Stephan Danser

Medespelers	Ro Miller †
	Eli Asser
	Eva Asser-Croiset †
	Roos de Jonge
	Maggie Lambertz †
	David Asser
	Joël Cahen
	Dirk Mulder

Archiefbeelden

NIBG	Hans van den Berg
RHC	René Duursma
JHM	Anton Kras
NOS	Pierre Hartendorf
AT5	
Collectie Ossedrijver	
Boek *In Memoriam*	Guus Luijters
Bewerking foto's	Paul Roos
Fotoscannning	Guido Abuys

Filmmuziek

Muziek	Robert Jan Stips, Freek de Jonge
Viool	Thijs Kramer, Hella de Jonge
Piano	Maurits Fondse
Harp	Astrid Haring
Zang	Vincent de Lange
Klarinet	Alex Simu
Keyboards	Robert Jan Stips

Lied 'Don't lose heart'

Tekst	Freek de Jonge
Muziek	Tim Knol, Freek de Jonge, Reyer Zwart
Zang en gitaar	Tim Knol
Piano	Reyer Zwart
Studio opname'	Frans Hagenaars

Lied 'Jan Koopmans'

Tekst, compositie, zang	Freek de Jonge
Bas	Reyer Zwart
Gitaar	Jan van Bijnen
Piano	Maurits Fondse
Drums	Rowin Tettero
Zang	Vincent de Lange
Studio opname	Frans Hagenaars

Vertalingen

Engels	Alan Zipson
Frans	Annette Eskenazi
Duits	Sabine Dornblut
Ondertiteling	Ronald van Biezen

Uitzending en distributie

VPRO	Karin de Bok, Brigit Dopheide
Eye International	Lisa Linde Nieveld, Claudia Landsberger
Eye Filmmuseum	Sandra Hamer, Anne van Es
Nederlands Filmfonds	Pieter Fleury
NPO sales	Kaisa Kriek
IDFA	Ally Derks
Holland Film Nieuws	Riet Zegers

Dank aan

's-Heerenloo	Ronald Besaris, Tineke Meeder
Harmelen	Herman Bouma
The Van Studio's	Amber Meijer, Jan en Carla Schuurman
Kleindochter Starrenburg	Cheryl Bonello
	Ad van Liempt
	Lenie van den Berg
	Suzanne Holtzer

Productie ©2015 De Roje Hel BV

'Verlies niet de moed' zijn de laatste woorden van de grootmoeder van Hella de Jonge. Een afscheidsgroet voordat ze werd afgevoerd naar Auschwitz. Het dunne velletje waarop die met potlood geschreven is, vond Hella de Jonge onlangs in een van de dozen die haar vader, de schrijver Eli Asser, bij een verhuizing weg had willen doen, omdat de inhoud hem te zeer met de oorlog confronteerde.

Ze raakten er de maanden daarna over aan de praat, en over hun gemankeerde relatie. Hella de Jonge nam haar vader mee naar Apeldoorn, naar de sloot die hij samen met zijn vrouw oversprong: de vrijheid tegemoet. Hella heeft deze momenten op een grandioze wijze weten vast te leggen op film.

In het begeleidende boek beschrijft ze hoe de documentaire, die zijn première op het IDFA in Tuschinski beleefde, tot stand is gekomen. Met dezelfde openhartigheid als in Los van de wereld en Spring rondt ze daarmee haar zoektocht naar haar wortels af.

'Hella de Jonge is volstrekt uniek, maar weet zo te schrijven dat veel herkenbaar is, anders, en op afstand.' NEDERLANDS DAGBLAD

'Een noodzakelijke aanvulling op de met hartstocht gemaakte persoonlijke film. Het is het sluitstuk van De Jonges memoires.' – ELSBETH ETTY, NRC HANDELSBLAD

IDFA Competition for Dutch Documentary
idfa 2014

9 789023 493662 >

www.debezigebij.nl